

Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини

Факультет соціальної та психологічної освіти
Кафедра психології

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

освітній ступінь "магістр"

на тему:

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

Виконала: студентка 266 групи,
спеціальності 053 Психологія
Освітня програма «Психологія»
Шевчук Ольга Петрівна

Керівник: кандидат психологічних наук,
Тептюк Юлія Олександрівна

Рецензент: доктор психологічних наук,
професор Мороз Л.І.

Умань – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ СЕРЕД СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ	
1.1. Сутнісні характеристики віктимної поведінки	6
1.2. Чинники віктимної поведінки особистості.....	17
1.3. Віктимна поведінка як одне з джерел булінгу	29
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ	
2.1. Методи та методологія емпіричного дослідження.....	38
2.2. Аналіз та інтерпретація даних емпіричного дослідження	43
2.3. Методичні рекомендації для педагогів та психологів щодо запобігання віктимних проявів у молоді	51
ВИСНОВКИ.....	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	65

ВСТУП

Актуальність дослідження. У сучасному динамічному світі трапляється безліч небезпечних, стресових ситуацій, таких як ДТП, злочини насильницького характеру, насильницькі дії, аварії та потерпання через порушення технік безпеки, тощо. Є ситуації, в яких люди зазнають шкоди через випадковий збіг обставин, а є ситуації, на які людина підсвідомо або й навмисно провокує інших на скоєння злочину, тобто виявляє ознаки віктимності та віктимну поведінку і постає при цьому в статусі жертви.

Тема віктимності детально вивчається з минулого сторіччя та не втрачає своєї актуальності й нині, а із технологізацією та зростанням динаміки життя, урбанізацією, збільшенням кількості злочинів та злочинних домагань її актуальність навіть зростає. Статистичні дані щодо скоєння злочинів та різних актів фізичного й психологічного насильства та науковий аналіз цих даних, здійснений кримінальними психологами, свідчать про наявність в жертв насильства специфічних особистісних та поведінкових ознак, які роблять їх носіїв більшою чи меншою мірою уразливими до ситуацій, в яких скоюється насильство. До цих ознак можна віднести несформованість чи втрату відчуття безпеки, відчуття меншовартості, безпорадності, беззахисності та деякі інші, які вочевидь підвищують ризик віктимізації цих осіб. Тож актуальність цієї проблеми полягає в необхідності розгляду віктимної поведінки як індивідуально-психологічного та соціального явища та у дослідження можливостей запобігання його поширенню серед відповідних категорій населення та перетворенню цього явища на проблему суспільного рівня.

Саме тому нами була обрана тема магістерської роботи «Психологічні особливості віктимної поведінки сучасної молоді».

Питаннями віктимності та віктимної поведінки в Україні займалися відомі науковці Вакуліч Т.М., О. Джужа, А. Зелінський, І. Даньшин, В. Туляков, А. Закалюк, Л. Давиденко, Є. Моїсеєв, О. Литвинов, Б. Головкін та інші. Завдяки їх працям, ці феномени були досить детально досліджені і

разом з цим вони набули різноманітних тлумачень.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати, експериментально дослідити прояви віктимної поведінки в юнацькому віці та розробити методичні рекомендації для педагогів та психологів щодо запобігання віктимності.

Для реалізації мети нами були поставлені наступні **завдання дослідження:**

- 1) дати теоретичний аналіз стану даної проблеми в психологічній літературі;
- 2) розкрити психологічний зміст чинників виникнення віктимної поведінки;
- 3) експериментально дослідити особливості проявів віктимної поведінки в юнацькому віці;
- 4) розробити методичні рекомендації для педагогів та психологів щодо запобігання віктимних проявів у молоді.

Об'єктом дослідження є віктимна поведінка.

Предметом дослідження – психологічні особливості віктимної поведінки сучасної молоді.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань були використані наступні методи: аналіз наукової літератури; методика дослідження «Схильності до віктимної поведінки» О.О. Андроннікова; адаптований опитувальник «Ситуація булінгу у школі» В.Р. Петросянц для юнацького віку; тест на локус контролю Дж. Роттера; тест Е. Хейма для визначення стилю боротьби зі стресом.

Експериментальна база дослідження. Дослідницько-експериментальна робота виконувалася на базі Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Дослідження проводилось упродовж 2022-2023 навчального року на експериментальній вибірці досліджуваних кількістю 50 осіб.

Теоретичне значення дослідження полягає у постановці самої

проблеми віктимної поведінки як індивідуально-психологічного та соціального явища та у дослідження можливостей запобігання його поширенню серед відповідних категорій населення, в огляді чинників і механізмів виникнення віктимної поведінки.

Практична значущість дослідження. Результати магістерської роботи розширюють можливості психологічного пояснення питань віктимності сучасної молоді та можуть бути використані науковцями в науково-дослідній роботі для подальших досліджень зазначеної проблематики. Матеріали магістерського дослідження можуть бути використані з метою запобігання віктимних проявів у молоді. Отримані матеріали можуть бути застосовані в роботі психологічних служб.

Дані про апробацію. Матеріали магістерського дослідження доповідалися на засіданні кафедри психології, на XXIII Міжнародній науковій психологічній конференції «Психологічні проблеми творчості» (Київ, 24-25 червня 2023 року), на I Міжнародному науково-практичному форумі «Психологія і соціальна робота у XXI столітті» (Полтава, 1-3 листопада 2023 року) та на III-й Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Проблеми та перспективи соціальної роботи та психології в умовах війни» (Умань, 31 жовтня 2023 рік).

Теоретичні результати дослідження висвітлено у публікаціях:

Шевчук О. П. Психологічні особливості віктимної поведінки сучасної молоді. *Психологічні проблеми творчості: матеріали XXIII Міжнародної наукової психологічної конференції, 24-25 червня 2023 року* / за ред. В. О. Моляко. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2023. С. 272–274. URL: <http://surl.li/mmudw>

Шевчук. О. П. Особливості віктимності української молоді. *Проблеми та перспективи соціальної роботи та психології в умовах війни: матеріали III-ї Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції* (Умань, 9 листопада 2023 рік). Умань: УДПУ, 2023. С. 64–66.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, що налічує 61 найменування. Робота містить таблиці. Загальний обсяг роботи – 71 сторінка.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ СЕРЕД СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

1.1 Сутнісні характеристики віктимної поведінки

Вивчення теми віктимної поведінки набуло популярності наприкінці XIX ст., а офіційний статус окремої наукової галузі – віктимології – воно отримало 40-х роках XX ст. завдяки румунському досліднику Б. Мендельсону, який запропонував розглядати вчення про феномен віктимності як самостійну наукову дисципліну і вивести її за межі кримінології.

Питаннями віктимології і дослідженням віктимності та віктимної поведінки в Україні займалися відомі науковці О. Джужа, А. Зелінський, І. Даньшин, В. Туляков., А. Закалюк, Л. Давиденко, Є. Моїсеєв, О. Литвинов, Б. Головкін та інші. Завдяки їх працям, ці феномени були досить детально досліджені і разом з цим вони набули різноманітних тлумачень. Так, наприклад, поняття «жертва» має нині широкі і вузькі визначення і розглядається як:

- 1) жертва катастроф;
- 2) жертва збігу обставин;
- 3) потенційна жертва;
- 4) жертва насильницьких дій тощо.

Що до віктимності, то В. Туляков визначає віктимність, як і будь-який інший вид девіацій, у співвіднесенні політичних, соціальних, економічних, демографічних та соціально-ролевих чинників, які спрямовують індивіда (чи соціальну групу) на задоволення власних потреб та безпечної поведінки в рамках заданих суспільством правил, норм і можливостей задоволення цих потреб [47].

Значний вклад у дослідження віктимності та в розробку питань профілактики віктимізації українського суспільства внесли В. Голін та Б.

Головкін, які видали навчальний посібник «Віктимологія»; В. Туляков як автор праці «Вчення про жертву злочину: соціальні та правові основи»; О. Джужа та Є. Моїсєєв, автори монографії «Проблеми кримінальної віктимології»; В. Голіна, Н. Сметаніна та К. Кулик, автори «Навчально-методичного посібника для самостійної роботи з навчальної дисципліни «Віктимологія».

Віктимологічні дослідження в Україні носили несистематичний характер, а наявні прогалини в правовому і організаційному забезпеченні не давали можливості в повному обсязі включити віктимологічну практику і профілактику до теорії і практики правоохоронної діяльності. Хоча наразі спостерігається тенденція до посилення кримінологічної науки віктимологічними знаннями та включення в науковий дискурс знань з різних сфер психологічної науки. Це може прислужитися справі активного вдосконалення існуючої системи профілактики злочинів та охорони психологічного здоров'я жертв злочинів.

Віктимологія – це досить новий напрямок в кримінології, що вивчає все, що пов'язано з жертвами злочинів, і, головне, ті умови та обставини, які сприяють становленню жертви.

Німецький кримінолог Ганс фон Гентінг, досліджуючи кримінальні справи, у статті "Злочинець і його жертва" прийшов до висновку, що є жертви, які або піддаються, або сприяють, або провокують злочин.

Основні питання віктимології – чому людина стала жертвою злочину і що необхідно для того, щоб жертвою не стати.

Тривалий час віктимну поведінку досліджували саме в криміналістському полі, що відповідало потребам соціальної практики. Згодом виникла необхідність системного підходу до явищ, дотичних до віктимної поведінки (віктимність, віктимізація, віктимна особистість, віктимологія та ін.), у рамках міждисциплінарного аналізу. З цієї точки зору віктимну поведінку і віктимність можна розглядати як соціально-психологічні явища, як комплекс біопсихосоціальних та індивідуально-

психологічних властивостей.

Віктимність можна розглядати наступним чином:

- конкретне функціональне залежне від злочинності явище;
- образ дій конкретної особи;
- індивідуальна віктимність (характеризує здатність особи стати або ставати жертвою злочину);
- видова (описує жертв певних груп злочинів);
- групова (розкриває рольові, соціальні, демографічні, біофізичні якості жертв злочинів);
- масова (описує, що певна соціальна група може стати жертвою злочинів);
- характерологічна і поведінкова особливість жертви злочину.

Завданням віктимології є дослідження осіб, що побували в ролі жертви, а також тих, хто ніколи не набував статусу безпосередньої жертви злочину, крім того, віктимологія вирішує завдання концентрації і осмислення в рамках єдиної віктимологічної концепції наукової інформації про особу потерпілого.

Жертва – це найголовніше поняття віктимології. І хоча віктимологія займається вивченням жертви злочину, предмет даної науки – віктимна поведінка.

Віктимна або її ще називають віктимногенна поведінка – це психічні, фізичні і соціальні ознаки та риси особистості, які, переважно є успадкованими та мають особливість до зростання ймовірності перетворення цієї людини у жертву якогось випадку, злочину тощо.

Процес віктимізації визначається як перетворення особистості на жертву.

Термін «віктимна поведінка» у науці можна зустріти доволі часто, що має також значення «поведінка жертви». Хоча, це поняття значно частіше використовується, щоб позначити неправильну, необережну, аморальну, провокуючу поведінку. Віктимною можуть називати не лише поведінку, але й особистість. Це означає, що через певні психологічні і соціальні

характеристики вона схильна бути жертвою якогось злочину. Таким чином, віктимна поведінка є вчинками чи діями людини, які у будь-якому випадку можуть провокувати заподіяння шкоди.

Звичайна поведінка людини у конкретній ситуації виражає її внутрішню сутність. Кожна людини звикла жити і діяти відповідно до умов конкретної соціальної системи і при цьому виконувати велику кількість різноманітних соціальних ролей, які є динамічним виразником соціальної ідеї і статусу.

Наразі вітчизняні дослідники представили дуже багато різних класифікацій жертв злочину. Однак, і досі немає єдиної класифікації.

Науковці розділяють форми поведінки кожної жертви, зазначаючи, що у багатьох випадках злочинів, які мали насильницький характер, потерпілий своєю поведінкою сам провокував здійснення злочину. Жертви класифікують за наступними параметрами:

- вік;
- статеву приналежність;
- рольовий статус;
- морально-психологічні ознаки;
- тяжкість злочину;
- ступінь вини жертви злочину;
- характер поведінки потерпілого у злочині.

Поведінка жертви може різнитися:

- агресивна чи провокуюча поведінка;
- пасивне поступання насильству;
- прояви абсолютного нерозуміння дій злочинців;
- необачність.

Отже, поведінка жертв буває правомірною або ж правопорушною чи навіть злочинною. Відповідно, внесок у злочинний процес може бути мінімальним або, у деяких конкретних ситуаціях, вирішальним. Спираючись на ситуативно-орієнтовні ролі, виділяють агресивних, активних, ініціативних,

пасивних, некритичних та нейтральних жертв.

Класифікація жертв зазначена у таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

№	Вид	Характеристика
1.	Агресивна жертва	Зазвичай нападають на заподіювача шкоди
1.	Агресивні насильники загального плану	Характеризуються корисливістю, сексуальністю, хуліганством;
2.	Вибірково агресивні гвалтівники	Реалізують агресію під час нападу, переважно, особи, що мають розлади нервової системи;
3.	Агресивні провокатори загального плану	Відсутність фізичного насильства, агресія не адресована на когось конкретного;
4.	Вибірково агресивні провокатори	Відмічається скандальність, корисливість не застосовують фізичного насильства;
5.	Активні жертви	Свідомо та необережно підбурюють агресора;
6.	Ініціативні жертви	Ініціативність через особистісні якості, провокують до спричинення їм шкоди;
7.	Пасивні жертви	Не чинять протидії злочинцю
8.	Некритичні жертви	Необачливі, не в змозі правильно оцінювати повсякденні ситуації.

Як зазначає А. Шиліна, віктимність – це схильність суб'єкта до поведінки, що підвищує шанси на вчинення злочину щодо нього. Віктимність визначається сукупністю емоційно-особистісних особливостей, що сприяють дезадаптивному стилю реагування суб'єкта, яке призводить до шкоди його фізичному або емоційно-психічному здоров'ю. А. Шиліна, М. Іванов, В. Туляков розрізняють два типи віктимності [58]:

1. Криміногенна віктимність, або віктимогенність, яка характеризується підвищеною уразливістю перед актом злочину за ініціативи жертви з агресивною та небезпечною поведінкою. Йдеться про підвищену

здатність людини наражатись на небезпеку в умовах, яких можна було б уникнути. Такого роду віктимність стимулює злочинців на скоєння злочину, породжує мотивацію на невідкладну реалізацію умислу, штовхає на реалізацію шкоди для конкретної особи незалежно від того чи є сприятливі обставини для протиправної дії, чи їх немає.

2. Некриміногенна віктимність, спричинена зниженням здатності розпізнавати криміногенні ситуації або ж їх ілюзорним сприйняттям. До цього типу можна віднести неготовність захищатись від посягання в конкретному місці, часі та умовах. Такого роду віктимність набувається шляхом необачного потрапляння у небезпечні ситуації, незвичними діями та вчинками, незапланованими контактами, що призводять до неочікуваного злочину. Незвичні умови перебування, які мають вплив на дезорієнтування адекватного сприйняття ситуації та реагування на кримінальні загрози теж належать до віктимності некриміногенного типу.

Відомий японський віктимолог К. Міядзява також виділяє два види віктимності: 1) загальну, яка залежить від ролевих, соціальних та гендерних характеристик жертви; 2) спеціальну, яка реалізується в атрибуціях, установках і властивостях особистості. Дослідник стверджує, що за умови нашарування цих видів один на одній віктимність має тенденцію до зростання [42]. Якщо казати про формування комплексу жертви злочину, то він формується на основі вразливості, у результаті патологічного стану психіки, а також за рахунок підвищеної сенситивності. Сенситивність – це особливість характеру, яка виражається у високій чутливості до подій, що відбуваються довкола або мають відбутися. Вона зазвичай супроводжується страхом перед будь-яким новим досвідом та тривожністю без причин. У психологічній літературі описано такі психологічні особливості жертви, як завчена безпорадність, низька самооцінка, небажання змін, заляканість, стереотипність і ригідність мислення тощо.

Узагальнюючі представлені у фаховій літературі дані, можна говорити про детермінацію віктимної поведінки через вплив ряду чинників.

До індивідуально-психологічних чинників належать емоційно-установча готовність особи, що виявляється або в агресивному реагуванні, або як конформна поведінка; неадекватна самооцінка, схильність до самознецінення, тривожність, фрустрація; наявність сформованих і закріплених ригідних патернів – моделей віктимної поведінки; індивідуально набутий досвід у зв'язку з пережитими травматичними подіями в житті; наявність зразків віктимної поведінки в близькому (референтному) оточенні.

До соціально-психологічних чинників, що детермінують віктимну поведінку, належать соціально-культурні особливості віктимізації (віктимізація суспільства, вплив засобів масової інформації); «сімейний фактор» (наявність агресивної або ігноруючої моделі виховання, психопатологія одного з членів сім'ї, порушення емоційного клімату в сім'ї, наявність моделей жертвовної поведінки батьків, фізичне насильство, алкоголізація, подружні конфлікти); «соціально-педагогічний фактор» (відсутність індивідуального підходу, віктимна деформація педагога, образливе ставлення з боку педагога та однокурсників, психологічне і фізичне насилля та ін.).

Таким чином, майже кожна молода людина набувала статусу жертви упродовж свого життя, і навіть неодноразово. Більшість таких випадків, де особа стикається з ситуаціями психологічного насильства, є середовище однолітків, воно приходить більше на шкільні роки, ніж на студентські, тобто шкільні роки є більш психологічно небезпечними для несформованої особи. Отже, попередній набутий травматичний досвід, пов'язаний з нав'язаним засвоєнням поведінки жертви, і саме він сприяє відтворенню цієї ролі в подальшому житті. Згідно з широко відомою моделлю вибудовування міжособистісних стосунків, автором якої є С. Карпман, особистість проживає кожен роль по черзі (жертва, переслідувач, рятівник). Важливо зазначити, що жертві притаманні альтруїзм, самопожертва, страждання. Особливостями рольової поведінки жертви є недостатність гнучкості мислення, невпевненість та неадекватна самооцінка, відсутність власної думки, замріяність, невміння

захищатись, несамостійність та залежність від інших, заляканість. Особистість в цій позиції відчуває провину, образу, страх, розгубленість, потребу у захисті, беспорядність, що призводить до некритичного мислення. Особливість віктимізації людини за таких умов полягає в тому, що вона перестає тримати особисті кордони у взаємодії з партнером, догоджаючи його вимогам та нівелюючи особисті потреби.

У науковій праці «Жінки, які зазнали насильства, та їхні сім'ї» А. Робертс зазначає, що усвідомлення себе жертвою насильницьких дій має структуру та кілька рівнів. На першому рівні відбувається стирання у пам'яті минулого, зникає перспектива майбутнього. Спостерігається зникнення бажання взаємодії із оточенням, втрата почуття безпеки. Для другого рівня характерне формування почуття провини у жертви на тлі звинувачення з боку оточення, відсутності підтримки і розуміння. На третьому рівні закріплюються поведінкові реакції які базуються на виникненні відчуття приреченості, відсутності права на помилку, самозвинувачення. Жертва адаптується до свого стану байдужості. Спостерігається проектування насильства на всі сфери життя і самокатування. Жінки, які систематично перебувають під впливом домашнього насильства і які не звертаються по допомогу, формують певні реакції на травматичні ситуації, в наслідок яких виникають різноманітні психосоматичні захворювання. Серед них можна виділити явище набутої завченої беспорядності. Це явище характеризується пасивністю, відмовою від дій, небажанням змінювати вороже середовище або уникати його. Тобто жертва насилля не намагається уникнути негативного впливу, навіть якщо має таку можливість. Якщо за умови одиночних випадків насильства жінки висловлюють протест проти дій насильника, але переслідуювач не реагує на них, то жінка починає пристосовуватись до ситуації, відчуваючи беспорядність, марність своїх дій задля виходу з неї. Внаслідок цього у жертви формується почуття провини, вона займається самозвинуваченням та змінює ставлення до себе. Замість розвивання впевненості в собі, розвивається впевненість в тому, що ситуація ніколи не

зміниться і складається хибне враження, що власними силами тут не завадити.

Стан, відомий як синдром побитої жінки, який вважається типом посттравматичного стресового розладу (ПТСР), ввела психолог Л. Уокер, у своїй новаторській книзі 1979 року «Побита жінка». Синдром побитої жінки – це не психічне захворювання, а результат того, що відбувається, коли особистість день у день живе з травмою. Проте посттравматичний стресовий розлад, який також часто мають люди з синдромом побитої жінки, вважається психічним захворюванням. Цей синдром характеризується пасивністю, небажанням змін, втратою віри у можливість виходу з ситуації, формуванням комплексу провини, самозвинуваченням.

Віктимність особи це динамічне поняття, яке може змінюватись протягом усього життя та залежить від різних чинників та в першу чергу від особистості, її свідомлення. В залежності від індивідуальних психологічних особливостей, віку, віктимологічних властивостей у підлітків формуються певні види віктимності. Встановлено, що загальна віктимність залежить від віку, статі, роду діяльності, соціального статусу підлітка, спеціальна віктимність – вид психічної, психологічної та емоційної нестійкості підлітка. Емоційна зрілість особи починає формуватись та вдосконалюватись до 16-17 років. Зв'язок емоційного інтелекту та віктимності в дослідженні різного сиблінгового статусу (старша дитина, єдина дитина) показав, що віктимність осіб, які мають цей статус, тісно пов'язана зі схильністю до агресії, несприятливими сімейними чинниками та недостатньою сформованістю емоційного інтелекту (управління емоціями, розпізнавання емоцій, емпатія). Хоча віктимність осіб зі статусом «молодша дитина» пов'язана з іншими чинниками, оскільки в дослідженні не було встановлено вагомих зв'язків між показниками віктимності і емоційного інтелекту. Дані з досліджень щодо зв'язку віктимності з сімейними чинниками підтверджують суттєвий вплив сприймання сімейного середовища на віктимність незалежно від статі. Психологічні детермінанти віктимності (неадекватно занижена самооцінка,

підвищена тривожність, нездатність брати на себе відповідальність) тісно пов'язані з компетентністю щодо розпізнавання емоцій як своїх так і чужих, навиками управління емоціями, власною поведінкою в стресових ситуаціях [38].

Отже, достатньо високий рівень емоційного інтелекту особистості детермінує її здатність об'єктивно розпізнавати загрозу в різних ситуаціях та збільшує можливість протистояння небезпеці. В дослідженні віктимності молоді високий показник отримали люди схильні до гіперсоціальної поведінки. Це особи, які зазвичай схильні демонструвати позитивну поведінку, що може призвести, спровокувати злочинця до дій. Така молодь зазвичай проявляє сміливість, чуйність, рішучість, принциповість, готовність до ризику, має завищену самооцінку, іноді навіть надмірно самовпевнені. З іншого боку є молоді люди, які з тим самим показником схильні до агресивної поведінки, тобто їх соціальна активність підкріплена негативною формою поводження, що провокує агресивні дії оточуючих.

Однією з особливостей віктимності молоді є аморальна поведінка, яка достатньо часто провокує злочинця. Формами аморальної та моральної поведінки виступають провокуюча та сприяюча. Сприяюча поведінка може виступати як необачність або як необґрунтована довіра. Якщо людина перебуває в оточенні переважно аморальних осіб, то моральна поведінка теж може нести характер віктимної. Інколи моральну поведінку можна розглядати як сприяюча віктимна, наприклад, коли людина регулює свою поведінку на підставі своїх високо моральних принципів та ідеалів, що в певних ситуаціях може сприяти власній віктимізації в прояві самопожертви, жертвності, наприклад, коли робить зауваження людям, які проявляють аморальну поведінку, заступається за когось, що може призвести до агресії з боку тих, проти кого ці дії були направлені. До провокуючої відноситься аморальна поведінка, перебування у нетверезому стані, протиправні дії, негативні прояви в поведінці [5].

В дослідженнях молоді основними причинами психологічного насилля

є невміння себе захистити та демонстрування власної сили (самоствердження). Жіноча стать пов'язує цей феномен через брак уваги від батьків, відсутністю сімейного благополуччя, в той момент коли чоловіча стать пов'язує причини появи насилля адикцією, наприклад, вживання алкоголю, наркотиків та агресивними імпульсами ведуть до проявів насилля як неможливість емоційної розрядки (роздратованість). Найбільш розповсюдженими формами віктимності серед осіб юнацького віку є вербальна («інші висміюють мої недоліки») та соціальна («інші відмовляються розмовляти зі мною»). Фізична віктимізація проявляється меншою мірою («грубий дотик, штовхання») [17].

В рамках нашого дослідження ми розглядаємо жертву та її поведінку також в аспекті цькування в середовищі однолітків. Ця проблема набула сьогодні актуальності та потребує термінового вирішення в зв'язку з впровадженням інтегрованих і інклюзивних форм навчання для дітей з особливими освітніми потребами, які знаходяться в групі ризику стати жертвою цькування. Тому вважаємо за необхідне надати пояснення цьому соціальному явищу.

Отже, віктимність – це відхилення особистісного розвитку, яке виявляється: 1) в готовності людини потрапляти у позицію жертви (віктимна готовність); 2) у відповідній деструктивній поведінці (віктимна поведінка). Цей феномен детермінується низкою індивідуально-психологічних та соціальних чинників і реалізується в сукупності психічних (страх перед злочиним, патологічна віктимність), соціальних (рольова жертвовність, поведінкові відхилення задля індивідуальної безпеки) та моральних (аморальна поведінка, шкідливі звички, сексуальна розбещеність) проявів. Ці прояви тісно пов'язані з емоційно-вольовою сферою особистості, з її емоційним інтелектом (здатністю розрізняти свої та чужі емоції), регуляцією власної поведінки, здатністю розпізнавати загрози власній цілісності.

1.2. Чинники віктимної поведінки особистості

Можна виокремити кілька основних теоретичних підходів до пояснення чинників віктимної поведінки. Так, у рамках когнітивного підходу виникнення віктимної поведінки розглядається в контексті інтеріоризації віктимогенних норм, правил поведінки, віктимної і протиправної субкультури; поведінки, пов'язано із засвоєнням і втіленням у способі життя віктимних стереотипів та установок; поведінки, пов'язано з оцінкою самого себе як жертви, усвідомленням власних лих і невдач як детермінованих виключно особистісними якостями або, навпаки, ворожим оточенням.

У рамках психодинамічної особистісної моделі формування віктимної поведінки остання розуміється як синдром патологічного розвитку особистості. Причиною формування віктимної поведінки є сукупність особистісних рис, що характеризуються загальною психічною нестійкістю індивіда, яка зумовлює провокацію агресії щодо себе на в основі якої лежить несвідоме бажання в покаранні або опосередкованому задоволенні власних агресивних прагнень. Віктимність виявляється вже в перші місяці життя, а стійка особистісна риса формується в результаті фіксації дитини ні першій, оральній стадії розвитку. Е.Фромм розглядає як джерело віктимності несвідому, базальну потребу людини в безумовній любові, як спочатку виявляється ще в дитинстві і задовольняється матір'ю. Це прагнення до матері - одна з найфундаментальніших пристрастей чоловіків і жінок, що містить в собі людське бажання захисту - бажання піти від ризику відповідальності, від свободи, від знання; тугу по безумовній любові, яка пропонується без очікування любові у відповідь. Тому людина постійно зазнає конфлікт між бажанням зберегти безпеку віктимності та залежності, з одного боку, і рівносильним бажанням незалежності і свободи - з іншого.

Особливості сімейних стосунків впливають як на особливості структури і функції статевої ролі ідентичності особистості, так і на специфіку її життєвого сценарію і життєвого стилю. Люди вірять у сценарії, оскільки в їхній основі лежать ті або інші парадигми соціальної дії й

власного використання ідеологій. По суті, сценарій є практичною модальністю віри. Сценарій поєднує зовнішню реальність і реальність внутрішню, психічну. Завдяки сценарію індивід репрезентує зовнішню для нього реальність саме як об'єкт його бажань, як щось зовнішнє. Насправді такий об'єкт вірування і бажання є замісником первинного об'єкта бажання, прагненням повернути «втрачений рай» - первинну пару «мати - дитина»». Подібне розуміння стійких форм самореалізації особистості, недостатньо концептуалізоване у психологічній теорії, досить часто і докладно розглядається в різних психотерапевтичних напрямках: «повторна компульсія», незавершений гештальт», «первинна травма», міжособистісні ігри, несправжній модус життя тощо. Аналіз психотерапевтичної практики показує, що життєві сценарії віктимної поведінки особистості можна розглядати на рівні психологічного синдрому як типових способів поведінки в міжособистісних взаємин у біографічному контексті і на стильовому (характерологічному) рівні як форми міжособистісних взаємин, що є наслідком характерологічного стилю особистості.

У межах теорії агресивності віктимна поведінка виявляється в тому, що в подружній парі агресія одного з подружжя приймається й до неї може бути або терпиме ставлення, або навіть позитивне. Синдром агресивної поведінки близький до описаних у літературі феноменів «парадоксальної атракції» (виникнення почуття прив'язаності в жертви до агресора, властивого для тварин, новонароджених дітей, дружин у неблагополучних родинах тощо) і «стокгольмського синдрому» (прояву симпатії у заложників до терористів).

У поведінці людини система зовнішніх обставин заломлюється через систему сформованих у ній внутрішніх умов (система цінностей, особливості цілепокладання, узагальнені способи поведінки, психодинамічні особливості саморегуляції). В цьому випадку, до чинників, що детермінують віктимну поведінку, належать особливості взаємодії особистісних якостей жертви із зовнішніми ситуаціями. Тому для коректного дослідження чинників виникнення віктимної поведінки особистості необхідно розглянути

психологічні детермінанти, що в сукупності відображають вплив індивідуальних передумов і дію зовнішнього середовища на віктимізацію особистості: соціокультурний, соціально-психологічний, педагогічний, індивідуально-психологічний рівень.

Аналізуючи соціокультурні чинники віктимної поведінки, варто звернути увагу на роль соціального оточення, культури і цінностей суспільства у процесі віктимізації особистості. Як один із специфічних чинників можна виділити перетворення суспільно-політичного устрою і зміну соціально-психологічної атмосфери в соціумі, яке зараз переживає українське суспільство. В результаті економічної, політичної, соціально і ідеологічної переорієнтації, що відбуваються в Україні, виникла ситуація втрати індивідуальної і соціальної ідентичності низки представників старших груп населення і формування у молодших поколіннях принципово нових ціннісних орієнтацій і життєвих прагнень, що згубно впливає на соціалізацію всіх груп населення, породжує масову фрустрацію, апатію, невпевненість і відповідну соціальну поведінку (агресію, вандалізм, алкоголізм, наркоманію і т.ін.), що, в свою чергу, підвищує рівень криміналізації суспільства.

Представники теорії культури насильства стверджують, що в деяких субкультурах сучасного суспільства існують цінності, які запроваджують використання сили. Теорія культури насильства базується на твердженні, що насильство нерівномірно розповсюджене в нашому суспільстві превалює в нижчих соціоекономічних секторах суспільства. Ці субкультури використовують силу у відповідь значно частіше, ніж загальне населення. Ця теорія припускає, що насильство пояснює виникнення жорстокості як прийнятної поведінки.

Відповідно до патріархальної теорії соціальні та економічні норми життя безпосередньо чи опосередковано підтримують патріархальний устрій суспільства, а домінування чоловіків є поясненням історично зумовлених причин насильства над жінками впродовж віків. Прихильники патріархальної теорії у своїх працях нагадують, що зовсім недавно чоловік сприймався як

відповідальний за поведінку жінки і був наділений правом її контролювати.

Донині зберігається переконання, що якість сімейних стосунків загалом залежить від жінки, на неї покладається обов'язок забезпечувати емоційний комфорт усієї сім'ї. Зважаючи на цю відповідальність, частина жінок продовжують залишатись у шлюбі, навіть якщо стосовно них здійснюється насильство. Більше того, дослідники підкреслюють, що нерідко при цьому жінки відчувають провину за те, що шлюб не склався. Під психологічним тиском сімейного агресора в таких жінок формується система неадаптивних думок та вірувань, що підтримують подружню дисгармонію навіть у випадку, коли їхнє продовження стає небезпечним для життя.

Типовими стратегіями міркування віктимних жінок є бажання турбуватися про чоловіка («Лише я можу врятувати його»), намагання бути терплячою до образ («Я хочу бути терплячою та доброю жінкою»), зменшення інтенсивності образ («Насправді він ображає мене не так вже і часто»), зняття відповідальності чоловіка за образу («Він не хотів образити мене, а лише втратив контроль над собою»), заперечення або відкидання можливості припинити ці стосунки («Я нікому не потрібна і самотність для мене нестерпна»).

Самосвідомість є первинною для успішної соціальної адаптації особистості в суспільстві. При цьому процес вибудовування самосвідомості відбувається з перших днів народження людини через залучення до законів, духовної та художньої спадщини роду або суспільства. Ознайомлення з художніми творами, джерелами народної творчості показує, що вся світова література від Біблії і грецької міфології до сучасних творів буквально пронизана віктимологічною тематикою. Звернення до зразків народної творчості, казок дає велику кількість інформації щодо еталонів жертвовної поведінки. Всі розглянуті раніше моделі віктимної поведінки можуть бути знайдені серед персонажів казок.

Інший важливий фактор у формуванні віктимної поведінки особистості - вплив засобів масової інформації (використання ЗМІ в маніпуляції

суспільною свідомістю та формування кримінальної політики). Не дивлячись на відсутність реальних репрезентативних доказів абсолютної криміногенності (антикриміногенності) дії ЗМІ на формування особистості, культивована у пресі істерія в питаннях боротьби із злочинністю не може не позначитися на суспільній свідомості, багато в чому визначаючи стан кримінофобії, боязнь злочинності як чогось невідомого і чужого, сприяючи тим самим віктимізації громадян і соціальних спільнот в цілому.

Дослідження психології мас, проведені в ХХ столітті, підтверджують, що знеособлення, параліч ініціативи, інстинктивні страхи, алогічність і аномія, скептицизм, песимізм, апатія, сумніви, на жаль, є постійним супутником сучасної масової свідомості [6]. У цих умовах формування «образу ворога» і віктимізація певних соціальних груп є природним регулятором суспільних настроїв, яким, до речі, успішно користуються і деякі політики. Ненависть до мігрантів, кавказофобія, антисемітизм - звичайне явище для сучасних слов'янських держав.

В. Христенко, вивчаючи особливості поведінки сексуальних жертв, зазначає вплив масової культури на віктимізацію особистості жертви через насадження свободи дій, що переходять у розбещеність. Величезний вплив, за твердженням автора, надає «.. .показ насильства по TV, що призводить до збільшення агресії у глядачів» [47]. Американські дослідники дійшли висновку, що перегляд сцен насильства по TV викликає такі ефекти: збудження, що продукується спостереженням насильства, виливається в різні види соціального насильства; активація думок, пов'язаних з насильством, програмування глядача на агресивну поведінку; ефект наслідування; зниження сприйнятливості до насильства і спотворення уявлення про реальну реакцію жертви на сексуальне примушення.

Важливе значення у процесі віктимізації особистості має її соціально-економічний статус (матеріальне забезпечення сім'ї, рівень освіти батьків, професійний престиж, демографічні характеристики найближчого оточення, що роблять певний вплив на інтелект, індивідуальний стиль поведінки,

ціннісні орієнтації, мотиви і індивідуальну своєрідність особистості в цілому). Всі ці параметри утворюють контекст, на тлі якого відбувається процес соціалізації дитини. Маючи тенденцію до посилення з віком, ефекти соціально-класових відмінностей утворюють досить серйозний чинник, що впливає на такі тонкі сфери індивідуальності, як емоційне життя і пов'язані з нею поведінкові патерни.

Серед соціально-психологічних чинників віктимної поведінки особистості слід виокремити соціальне середовище як інтерактивну систему, дія якої здійснюється за допомогою інтерактивного культурогенеза (психологічного механізму формування віктимної поведінки особистості). Серед інтерактивних систем розвитку особистості, що відіграють визначальну роль в її становленні, виділено інтерактивну систему сім'ї, освіти і неформальної субкультури .

Отже, до соціально-психологічних чинників дезадаптації, що створюють передумови для виникнення віктимної поведінки, належать:

1) Педагогічний чинник: відсутність індивідуального підходу до дитини, неадекватність виховних заходів, несправедливе, грубе, образливе ставлення вчителя, заниження самооцінки учнів, відсутність необхідної допомоги навіть при обґрунтованому пропуску занять, здріство, психічне і фізичне насильство.

2) Сімейні чинники: бідність, несприятливі житлові умови, неповна сім'я, сім'я з порушеним емоційним кліматом, низький соціокультурний рівень членів сім'ї, алкоголізація, наркоманізація, асоціальна поведінка членів сім'ї, трудова невлаштованість, інвалідність члена сім'ї, потворні способи виховання, розбіжності між цінностями, ідеалами і реальною поведінкою батьків.

3) Чинники довкілля: вплив середовища однолітків, «вулиці», надмірна кількість вільного часу, спотворений образ лідера, доступність алкоголю, наркотиків, легкість заробітку, гострота нових відчуттів, романтичний ореол порушника закону.

4) Соціальні чинники: соціально-економічна нестабільність суспільства, зміна суспільних ідеалів, втрата інтересу до придбання професії, поява значущих для підлітка надто дорогих спокус, безкарність спекуляції, крадіжки, корупції, пропаганда зла, насильства.

5) Органічний чинник: наявність або відсутність медико – соціально - психологічної служби освітньої установи, здатної своєчасно виявляти ознаки декомпенсації і запобігти формуванню важких форм соціальної дезадаптації у школярів, кваліфікація і рівень взаємодії фахівців такої служби.

Аналіз існуючої психологічної літератури дає змогу зробити висновок про існування чотирьох феноменів популярно-неадекватного батьківського ставлення, що сприяють формуванню віктимної поведінки дитини:

- емоційна депривація - позбавлення задоволення основних потреб в любові, схваленні, піклуванні і турботи в найсензитивніші для задоволення аффіліативної потреби періоди, що сприяє розвитку хронічного і невтомного голоду, прагнення до емоційного підкріплення;

- комунікативна депривація - обмеженість міжособистісних конфліктів з дорослими і однолітками, що впливає на формування усного зв'язного мовлення і деформує розвиток тих внутрішньо-особистісних якостей, що складають її комунікативне ядро;

- родинна депривація - тривале часткове або повне позбавлення дитини соціалізуючого потенціалу родинного виховання, незадоволення потреби в родинно-емоційній залежності. Родинна депривація характеризується відсутністю чи ускладненням ідентифікації дитини з дорослим як носієм певних соціальних ролей, емоційним відкиданням, фрустрацією базисних потреб дитини у приєднанні, афіліації, безпеці, прийнятті, любові, довірі до світу, відірваністю від соціалізуючого потенціалу родинного виховання. Отже, змістовою особливістю родинної депривації підлітка є незадоволення його основних вітальних потреб. Дефіцит патернів «дорослості» в зоні інтимно-особистісного спілкування підлітка деформує механізм ідентифікації, що стає причиною його невідповідності до виконання низки

соціальних ролей, і як наслідок формування віктимної поведінки;

- емоційний симбіоз - перешкодження «когнітивному» самовизначенню в термінах «Хто я?». Батьківське ставлення не відповідає значущим потребам дитини на певних кризових етапах її особистісного розвитку, блокує вирішення базового мотиваційного конфлікту приналежності-автономії, інтеріоризуючись, переходить до розщеплювання дестабілізації образу «Я». Це екстремальна форма взаємозалежності, до злиття, в якому втрачаються межі «Я» та індивідуальність. Взаємопоглинання як крайня форма втамовування емоційного голоду веде до втрати «Я» і створює неминучість насильства і вторгнення інших. Саме насильство сприймається як бажання заповнення внутрішньої порожнечі.

Виходячи з особливостей сімейного виховання, можна виділити три симптомокомплекси віктимної поведінки дитини.

1. Розбещеність. Таке виховання пов'язано з наданням переваги дитячим якостям у дитини з боку матері, виховною невпевненістю і страхом втрати дитини. При такому вихованні батьки орієнтовані на задоволення потреб дитини, бажання якої для них - закон. У такій факторній матриці відсутні ознаки культурного походження (гендерні стереотипи щодо виховання хлопців і дівчат, несвідомі установки батьків щодо мужності-жіночості, які дорослі намагаються відтворити у своїй дитині та ін.).

2. Іфантильність. Це порушення виховання пов'язано з наданням переваги дитячим якостям. При такому стилі виховання дитина характеризується незрілістю, безвідповідальністю, несформованістю життєвих принципів, інтересів, цілей тощо. Наприклад, у дівчинки забагато незрілих фантазій про принца, який прийде і розв'яже всі проблеми (міф про героя - казкові сценарії «Попелюшка», «Спляча красуня» та ін.). Такого роду міфологія призводить до сподівань, що можна побудувати стосунки, у рамках яких одержиш тепло і підтримку, займаючи позицію «жертви». Надалі це зумовлює створення залежних міжособистісних стосунків, які за своєю суттю є «токсичними». Крім того, іфантильність часто передбачає наявність

конформності, тому такі діти можуть легко потрапляти під вплив криміногенних груп.

3. Емоційне відчуження. Причинами такого виховання можуть бути: нерозвиненість батьківських почуттів (відкидання, нехтування, неприйняття дитини); особливості характеру батьків (егоїстичність, холодність, інфантилізм і т. ін.); винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання (порушення поведінки дитини може бути виявом «хвороби» шлюбу - дитина не потрібна матері, мати обтяжується нею, більш того, вирішує власні конфлікти за рахунок дитини); проєкція небажаних якостей на дитину.

Слід зазначити такі вікові особливості психічного стану та поведінки дітей, які дають змогу припустити здійснення насильства щодо них :

- 0-6 місяців – характерні малорухливість, байдужість до навколишнього світу, відсутність чи слабка реакція на зовнішні стимули, у 3 - 6 місяців дуже рідко з'являється посмішка;
- від 6 місяців до 1,5 року спостерігається страх до батьків, острах фізичного контакту з дорослими, переляк при спробі дорослих взяти їх на руки, постійна безпричинна настороженість, плаксивість, пхикання, замкнутість, сум тощо;
- від 1,5 року до 3 років виявляється страх до дорослих, рідкісні прояви радості, плаксивість, реакція переляку на плач інших дітей, крайності у поведінкових проявах - від агресивності до байдужості;
- від 3 до 6 років притаманна пасивна реакція на біль, відсутність опору, примирення з існуючим станом речей, підлеслива поведінка, надмірна поступливість, нічні кошмари, страхи, регресивні прояви (дії чи вчинки, характерні для більш молодшого віку); хворобливе ставлення до зауважень, критики; брехливість; агресивність, жорстокість стосовно тварин, молодших дітей; схильність до підпалів; невластиві віку знання про сексуальну поведінку, сексуальні ігри із собою, з однолітками чи з іграшками, відкрита мастурбація, нервово-психічні розлади;
- для молодшого шкільного віку (від 6 до 11 років) характерне

прагнення приховати причину ушкоджень і травм, самотність, замкнутість, бажання усамітнитися, відсутність друзів чи погіршення взаємин з однолітками, страх йти додому після школи, низька успішність; невласлива віку сексуально забарвлена поведінка, намагання цілком закрити тіло одягом, навіть, якщо в цьому немає потреби;

- підлітковий вік (від 11 до 18 років) характеризується низькою самооцінкою, втечами з дому, кримінальною й асоціальною поведінкою, адиктивною поведінкою (паління, вживання алкоголю, наркотиків, токсикоманія), спроби самогубства, сексуалізована поведінка, скарги на болі в животі тощо.

Найчастіше жертвами шкільного насильства стають діти, які мають:

- фізичні вади. Носять окуляри, мають послаблений слух, або діти з порушеннями рухів (наприклад, при ДЦП). Тих, хто не може дати адекватної відсічі та захистити себе, кривдять набагато частіше;

- особливості поведінки. Мішенню для глузувань та агресії стають і замкнуті діти (інтроверти і флегматики), або діти з імпульсивною поведінкою. Якоюсь мірою жертвами насильницьких дій можуть стати гіперактивні діти, які бувають занадто настирливими, при цьому більш наївними і безпосередніми, ніж їхні однолітки. Вони дуже глибоко проникають в особистий простір інших дітей і дорослих: вмішуються і чужі розмови, ігри, нав'язують свою думку, нетерплячі в чеканні своє черги тощо. За цих причин вони часто викликають роздратування дістають «відповідний удар»;

- особливості зовнішності. Все, що виділяє дитину за зовнішнім виглядом із загальної маси, може стати об'єктом для глузувань: руде волосся, ластовиння, відстовбурчені вуха, криві ноги, особлива форма голови, маса тіла (повнота або худоба) тощо;

- погані соціальні навички. Є діти, в яких не вироблений психологічний захист від вербального та фізичного насильства через недостатній досвід спілкування й самовираження. Порівняно з дітьми, в яких

соціальні навички розвинуті відповідно до їхнього віку, діти з нерозвиненими соціальними навичками легше стають жертвами. Той, хто став жертвою сприймає цю ситуацію як неминучу, часто навіть внутрішньо знаходить виправдання насильнику: «... ну, виходить, я такий, вартий цього заслужив на це»;

– страх перед школою. Найчастіше він з'являється у тих підлітків хто йде до школи з негативними соціальними очікуваннями стосовне неї. Іноді цей страх індукується від батьків, у яких були проблеми у шкільному віці. Пусковим механізмом виникнення страху можуть стати розповіді про злу вчительку і погані оцінки. Дитина, яка виявляє невпевненість і страх перед школою, легше стане об'єктом для глузувань однолітків;

– відсутність досвіду життя в колективі («домашні діти»). Діти, які не відвідують перед школою дитячий колектив, можуть не мати необхідних навичок, дає змогу долати проблеми у спілкуванні. При цьому вони часто можуть, перевершувати своєю ерудицією і уміннями дітей, які ходили в дитячий садок. Діти, які, наприклад, перед школою впродовж п'яти років регулярно відвідували дитячий садок, оцінювалися вчителями як більш агресивні, ніж ті, хто відвідував дитячий садок менш регулярно.

– Хвороби. Існує безліч розладів, що викликають глузування і знуцання однолітків: епілепсія, тики, заїкуватість, енурез (нетримання сечі), порушення мови та ін.

– низький інтелект і труднощі в навчанні. Низькі здібності детермінують і більш низьку навченість дитини. Погана успішність формує низьку самооцінку: «Я не справлюся. Я гірший за інших» тощо. Низька самооцінка в одному випадку може сприяти формуванню ролі жертви, а в іншому – насильницькій поведінці як варіанта компенсації. Таким чином дитина з низьким рівнем інтелекту і труднощами в навчанні може стати як жертвою шкільного насильства, так і насильником.

Особливу увагу варто приділити впливу підліткової субкультури (це сукупність способів життя підлітків, норм, цінностей, установок і звичаїв, які

визнані членами підліткового суспільства, і є керівництвом до дії). Термін «підліткове суспільство» належить до взаємин підлітків у середині соціальної системи; під «культурою» розуміють способи їхнього мислення, поведінки і спосіб життя.

До основних станів, пов'язаних з інтеріоризацією норм подібної групової субкультури, належать: а) гіпервіктимність (прагнення бездумного, нічим неконтрольованого ризику, досягнення ейфорії від подолання занадто небезпечних перешкод, провокація критичних і конфліктних ситуацій); б) гіповіктимність (забезпечення підвищеної безпеки, закомплексованість, обмеженість спілкування та соціальних контактів, відхід від труднощів і реалій сучасного життя). Обидва варіанти соціалізації збільшують ризик формування віктимної поведінки особистості підлітків.

Разом з цим, необхідно зазначити роль педагогічних чинників формування віктимної дезадаптації підлітка в системі «дитина-школа». При цьому віктимізація має три складових даної проблеми: трансформація особистості учня, збільшення його віктимного потенціалу; соціальні психологічна деформація особистості викладача; трансформація педагогічного спілкування в механізм соціально-педагогічної віктимізація особистості.

Негативними педагогічними чинниками, що ускладнюють взаємини учителів та учнів і призводять до формування в дитини віктимної поведінки, є розбіжності у поглядах на виховання, світосприйняття дорослого та дитини. З боку учителів несприятливе ставлення до учнів, застосування засобів негативної стимуляції (негативні оцінки, докори, догані некоректність, нестриманість і байдужість, відсутність врахування індивідуально-психологічних особливостей дітей та індивідуального підходу, необ'єктивне оцінювання, неефективний педагогічний підхід, «вклеювання ярликів», низький творчий потенціал педагогів, авторитарний та ліберальний стиль діяльності.

Соціально-психологічна деформація особистості педагога зумовлює

звернення в педагогічному спілкуванні до насильницьких стилів поведінки, що веде до порушення у взаєминах між учнем і викладачем, запускає механізм конфронтації, призводить до розвитку позиційного конфлікту та підвищення віктимізації особистості учня. Все це підсилює віктимізацію педагога, яка знижує його адаптивність і погіршує професійно-ефективне функціонування.

Педагогічний чинник виражається через прямі і непрямі десоціалізуючі впливи, які безпосередньо деформують систему внутрішньої поведінкової регуляції дитини.

1.3. Віктимна поведінка як одне з джерел булінгу

Складність та динамічність сучасного світу вимагає від молоді певних зусиль для успішної соціалізації, підґрунтям якої виступає формування готовності до дорослого життя. Водночас саме цей період є одним із найбільш вразливих у житті юнаків внаслідок наявності двох різноспрямованих тенденцій: недостатності життєвого досвіду, з одного боку, та мотиву пізнання дорослого світу з усіма його спокусами та небезпеками, що може призвести до віктимної поведінки. Тому захист прав молодих людей є однією з найактуальніших проблем сьогодення, що має виражене соціальне значення та вимагає розроблення відповідних наукових засад для її вирішення. У зв'язку з цим перед науковцями постає завдання вивчення цієї проблеми у різних аспектах: кримінологічному, соціологічному, віктимологічному, психологічному.

Вперше проблема насильства серед юнаків виникла на початку минулого століття – 1905 року, у період, коли К. Діюксом було опубліковане його дослідження, однак системним дослідженням даної проблеми займалися скандинавські вчені: Ден Олвеус, Петер-Пауль Хайнеман, А. Пікас, Е. Роланд [22].

Саме ці дослідники є авторами концепції булінгу, також вони дали визначення, що булінг схожий до утиску, дискримінації та цькування.

Подальші дослідження даного питання уже іншими дослідниками вели до своїх визначень поняття булінгу, але усі сходилися у наступному: велика група проблем соціального, психологічного, педагогічного характеру, що є супроводжуваними факторами фізичного, психічного насильство, яке стосується однієї людини або цілої групи осіб.

Виходячи з цього бачення проблеми, можна відзначити, що булінг – це не поведінка у класичному розумінні, це особлива форма деструктивної взаємодії, що включає в себе безліч специфічних типів і підтипів агресивної поведінки [13].

У нашому дослідженні за основу було прийнято розуміння булінгу як агресії одних осіб проти інших, коли мають місце нерівність сил агресора і жертви, агресія має тенденцію повторюватися. Нерівність сил, повторюваність – дві суттєві ознаки булінгу.

Варто зазначити, що незважаючи на те, що структура булінгу дещо схожа на структуру конфлікту, булінг має власні специфічні характеристики:

- булінг більш продовжений у часі;
- асиметрія сил жертви та кривдника;
- фіксованість типів учасників булінгу.

Кардинальною відмінністю також є той факт, що у процесі конфлікту усі сторони відстоюють свої позиції, у цій ситуації оточуючі виступають ресурсом. У процесі булінгу це відбувається односторонньо, коли одна сторона відстоює свою позицію, а інша не має на це права і не робить жодних дій, щоб себе захистити.

Таким чином, можна констатувати, що булінг є типом поведінки, що має деструктивний характер та супроводжується насильницькими діями кривдника у сторону жертви, яка не може себе захистити.

Якщо в групі виникає ситуація булінгу, створюється певна структура – соціальна система. Ця структура містить в собі: жертв, спостерігачів та переслідувачів. Булінг відрізняється тим, що він володіє нерозмірністю позицій кривдника і жертви, коли кривдник має переваги фізичної або

психологічної природи, тоді як жертва не має здатності до захисту і можливостей це зробити, залучаючи інших людей.

Булінг характеризується навмисністю нанесення шкоди і страждань жертві; націлений на позбавлення жертви впевненості в собі; здатності чинити опір, спрямований на приниження і знищення людського гідності; підриг душевного, або фізичного благополуччя і здоров'я.

Булінг схожий з конфліктом тим, що, виникаючи в групі, він залучає навколишніх людей. Також, булінг ніколи не припиняється самостійно, тільки з втручанням в ситуацію інших осіб.

Також булінг володіє такими характеристиками, як неодноразовість і/або періодичність; умисел; нанесення шкоди; зловживання силою чи впливом.

Існує декілька поглядів на види булінгу за його проявами і засобами реалізації.

В американському підході види булінгу поділяються наступним чином:

1. Перепалки (Флеймінг) - обмін короткими емоційними репліками в мережі Інтернет.
2. Нападки - постійні виснажливі атаки – систематичні неприємні повідомлення, які спрямовуються на жертву, перевантажуючи персональні комунікаційні канали.
3. Наклеп – розміщення образливої і помилкової інформації, через фото.
4. Самозванство – перевтілення в певну особу, і від імені жертви негативні висловлювання в соціальних мережах та інших платформах.
5. Обман – отримання конфіденційної інформації особи та особистих даних для публікації в соціальних мережах чи іншим шляхом.
6. Відчуження (ізоляція) - з соціальних мереж, таким чином жертва це сприймає як соціальну смерть, іноді провокуючи справжню смерть.
7. Кіберпереслідування – приховане стеження за жертвою через

електронні засоби з метою організації нападу, побиття і багато іншого.

8. Хеппіслепінг – побиття та знущання над людиною, яке знімається на камеру і розміщується в інтернеті.

Всі ці види булінгу можуть бути віднесені до найбільш загальної класифікації його видів. Прихований булінг (ігнорування, бойкот, виключення з відносин, маніпуляції, навмисне розпускання негативних чуток і тп.) більше характерний для дівчат. Прямий булінг - тобто пряма фізична агресія, також сексуальне або психологічне насильство (дія на психіку, що завдає психологічну травму, переслідування, залякування, емоційні страждання).

Формами прямого булінгу є вербальний булінг за допомогою голосу (образливе ім'я, обзивання, поширення чуток і тд.); образливі жести або дії; залякування; ізоляція; вимагання; кібербулінг як сукупність агресивних дій на адресу конкретної людини через спілкування в інтернеті, за допомогою мобільного зв'язку.

Вчені класифікували види насильства: емоційне, фізичне, сексуальне насильство або розбещення, економічне насильство.

На виникнення булінгової поведінки впливають персональні фактори (погане виховання, імпульсивність, занижена або дуже завищена самооцінка), поведінкові чинники (поведінка, що заважає оточуючим, вандалізм, прогули і погана успішність, ранні сексуальні контакти, рання судимість), соціальні фактори (культ насильства в суспільстві, вплив ЗМІ, поведінка батьків, друзі з поведінкою, що відхиляється), внутрішньо-сімейні конфлікти (розлучення батьків, поява іншого опікуна, другої дитини в сім'ї, завищені вимоги до успішності, що не збігаються з можливостями дитини), особисті проблеми (настання фази статевого дозрівання і пов'язані з цим проблеми фізіологічного та психологічного характеру).

Крім зазначених факторів, булінг може виникнути з наступних причин: особливості зовнішності, успішність, специфіка вбрання; діалект; фізична сила; самооцінка; страх і тривожність; депресії; захворювання опорно-

рухового апарату; популярність. Проблема в тому, що всі ці причини, або деякі з них, одночасно можуть виступати також наслідками цього явища.

Таким чином, під булінгом ми розуміємо форму міжособистісної взаємодії, яка є деструктивною, у такій формі людина або ж група людей відомо чинить злочин, а інша людина виступає жертвою.

Варто згадати про таке важливе поняття, як локус контролю, який є схильністю до приписування свої успіхів чи невдач до внутрішніх або зовнішніх факторів. Дане поняття введене соціальним психологом Джуліаном Роттером ще 1954 року. Зовнішній локус контролю є схильністю до приписування результатів діяльності до зовнішніх факторів. З зовнішнім локусом контролю, відповідно, людина, яка має таку схильність – це екстернальний тип за Дж. Роттером. Люди з внутрішнім локусом контролю схильні до приписування результатів діяльності до внутрішніх факторів. Людина, що має таку звичку, входить до інтернального типу.

Зарубіжні дослідники намагалися відтворити портрет осіб, які є носіями ролей ситуації булінгу.

«Агресори» оточують себе людьми, з якими їм комфортно спілкуватись, і серед яких вони мають авторитет. Особи, які грають таку роль, зазвичай, приймають авторитарність в своїй групі спілкування і групі булінгу. Така позиція дає владу над своїм оточенням, що дає змогу вербувати людей для себе як «Помічників».

Агресорів вважають більш жорстокими, ніж інших учасників групи булінгу, оскільки вони вважають себе добрими. Також агресори мають надто завищену самооцінку, але терпимість до жертви вони не проявляють.

Дослідники зауважують, що такі особи виховувалися в неблагополучних сім'ях. В дитинстві агресорів можуть оцінювати як лідера чи гіперактивну дитину. Але для утримання такого враження їм потрібна жертва. Тому вони ділять оточуючих їх людей на дві категорії - «свої» і «чужі» (це результат впливу сім'ї на дитину). Також є декілька характеристик, які присутні майже у всіх агресорів:

- безкомпромісність;
- слабкий самоконтроль;
- невихованість;
- уникання відповідальності за свої дії.

У булерів є схильність до дратівливості, імпульсивності, експресивності емоцій і вони часто брешуть та обманюють.

«Переслідувачі» – одна з категорій агресорів. Це особи, які виконують накази найсильнішого агресора в групі. Часто переслідувачі відрізняються слабкою успішністю; низькою дисципліною; вони уникають навчальних занять, часто прогулюють; асоціальною поведінкою у вигляді бійок, крадіжок; вживання алкоголю та сигарет, наркотиків. Переслідувачі найчастіше використовують насильство для вирішення всіх проблем, вважаючи це кращим варіантом.

Переслідувачі, можуть відрізнитися також невпевненістю, боягузством, прагненням дружити з агресором, сприймають таку дружбу як шанс для себе придбати більш високий статус в групі.

«Жертви». Таким особам характерні низький статус в групі, вони найслабші і дуже часто залежать від учасників групи булінгу.

Не дивлячись на те, що у жертв дуже низька самооцінка, порівняно з іншими в групі, в них доволі високий рівень домагань, через що вони не відчувають задоволення собою і оточуючими, не приймають себе такими, якими вони є насправді. Жертви схильні підтримувати свій ідеальний Я-образна шкоду собі, через це вони притягують до себе конфлікти, і в таких людей мало друзів.

Найчастіше, статус жертви отримує людина, в якій є фізичні або психічні особливості, наприклад, незвичайна зовнішність, естетичні захворювання, інший стиль одягу. Також, в статус жертв можуть потрапити особи, обдаровані у певній сфері, але звичайні в інших сферах або які звикли приписувати собі особливі якості за рахунок досягнень своїх батьків.

Дослідження Кім (1997) і Шефер (1997) дозволило з'ясувати, що

«жертви» булінгу надмірно хвалькуваті, схильні ігнорувати оточуючих людей. Дослідники «жертв» поділяють на категорії:

Агресивні. Це особи, які мають ті ж риси і поведінку, що і кривдники, з тією лише різницею, що здійснюючи агресію, вона стає також і жертвою булінгу [52].

Покірні. Їх реакція на булінг – це спроба його уникати. Також їм властиві певні характеристики, такі як чутливість, невпевненість, тривожність і тд.

Агресивні «жертви». Цей статус зазвичай отримують хлопці, ніж дівчата. Ця категорія найменш популярна серед однолітків. Даним типом жертви можуть бути агресивні і емоційно нестійкі люди, але саме вони організують опір булінгу.

Розглянемо категорію учасників булінгу – «свідки», роль яких полягає в фіксуванні ситуації булінгу. Цій категорії осіб характерно виступати масовкою, яка не впливає на ситуацію зовсім. Вони потрібні для того, щоб протистояння набуло статусності. Як тільки з'являються «свідки», можна констатувати, що факт булінгової структури відбувся, і тепер він прийнятий оточуючими, і не може бути вже зруйнований без серйозної зміни поведінки дійових осіб.

«Свідками» можуть бути і діти, і дорослі які знаходяться поблизу. В такі моменти вони відчують почуття провини, оскільки вже не можуть зупинити процес булінгу або через симпатію до агресора. Відносно дорослих, свідків булінгу, потрібно говорити про їх природні реакції на факти булінгу, в результаті чого вони відчують ряд емоцій, що відображають також послідовність прийняття ситуації булінгу: обуреність, страх і безсилля, захисне ігнорування, моральне прийняття дій агресора. Зазвичай це неініціативні особи, які вважають булінг розвагою. Це люди з жорстокими батьками, колишні жертви знущань, у яких при вигляді конкретної ситуації булінгу можуть з'явитися мотиви помсти за свої особисті страждання. Також в них може з'явитися бажання самому стати булером.

Сам факт присутності при знуцаннях і будь-який малопомітний зворотний зв'язок, включаючи невербальні сигнали (усмішка, зацікавлений погляд), підкріплюють дії булера і підсилюють їх тиск на жертву, в той час як солідарність з жертвою і протидію кривдникам забезпечує булер, негативний зворотний зв'язок і знижує рівень його агресії відносно жертви.

Рольові позиції в системі булінгової поведінки – агресор (кривдник), жертва (пасивна і агресивна), свідок і часто присутній захисник. Цим ролям характерно змінюватися в залежності від ситуації. Всі позиції, які ми зазначили вище, є дуже жорсткими, і вийти зі своєї позиції дуже складно, але якщо виникає нова ситуація, то колишня система може зруйнуватися. При виникненні нової ситуації може відбутися зміна ролей.

У віктимності є така характеристика як універсальність, що трактується як можливість реалізувати злочин. У такому розумінні віктимність має загальну та соціальну характеристики особистості.

Н.Опольська досліджує булінг як протиправне суспільно-небезпечне діяння, яке порушує не тільки права особи, а й веде до викривленого сприйняття навколишнього світу. Булінг є чинником криміналізації суспільства, отже, й віктимізації молоді. Одним із найбільш небезпечних проявів булінгу є цькування у колективах. Результатом є формування низької самооцінки жертви, підвищення її рівня репресивності та тривожності. Це є особливо небезпечним у період формування особистості юнака. В Україні суб'єктів булінгу удвічі більше, ніж у європейських країнах.

Основною загрозою у взаємодії учасників освітнього середовища є отримання психологічної травми, внаслідок якої завдається шкоди позитивному розвитку та психічному здоров'ю, задоволенню основних потреб, тобто виникає перешкода по дорозі самоактуалізації. Насильство в процесі взаємодії закономірно стає основною загрозою психологічної безпеки освітнього середовища та загалом психологічному благополуччю особистості.

Схильність до того, щоб стати жертвою несприятливих умов

соціалізації, залежить від характеристик індивіда й особистості, які можуть сприяти або перешкоджати віктимізації людини. До таких чинників, зокрема, можна відносити рівень стійкості та ступінь гнучкості людини, наявність розвитку її рефлексії саморегуляції, її ціннісні життєві орієнтації тощо. Індивідуальні особливості людини, зокрема фізичні характеристики, мають велике значення на суб'єктивне сприйняття людини себе жертвою. Нетипова зовнішність (надмірна вага, кирпатий ніс, худорлявість, форма вух тощо) можуть призвести до того, що загалом благополучна людина може вважати себе невдахою, нещасною, бідолашною тощо. І при цьому відноситися до себе як до жертви несприятливих життєвих обставин. Це може стати причиною того що, поведінка людини і ставлення до неї оточуючих визначатиметься таким відношенням до себе, що ускладнюватиме її життя, та навіть може призводити до психічних і соціальних відхилень, тобто трансформувати на реальну жертву. Найбільш значущими для віктимізації ознаками особистості є такі: соціальні та демографічні характеристики; моральні та психологічні показники та соціально-психологічні показники поведінки ролей людини. Багатьма науковцями як фактор віктимізації виділяються особливості зовнішності жертви.

Таким чином, підвищення ризиків віктимізації пов'язане з несформованістю емоційно-вольової сфери; з недостатністю життєвого досвіду, наївністю, несформованістю навичок безпечної поведінки; порушенням самооцінки й самосприйняття, що є наслідком перетворення на жертв булінгу через особливості зовнішності й характеру. Через це у молоді виникає велика кількість проблем, з якими без допомоги впоратися на вході в самостійне життя маса молодих людей не можуть. Тому їм необхідна соціально-психологічна допомога.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

2.1. Методи та методологія емпіричного дослідження

У психодіагностиці та вивченні психічних якостей молоді можна застосовувати такі ж методикі і тести, що і для дорослих, враховуючи лише той факт, що перші можуть не розуміти деяких наукових термінів та понять. Однак, у юнацькому віці важливо зацікавити респондентів для результативності проведення дослідження. Потреба у самопізнанні сприяє застосуванню у процесі тестування методик, що дають змогу одержати цікаву інформацію про себе, у такому випадку юнаки позитивно сприймають навіть малоцікаві тести. Методикі, що проводяться з даною віковою категорією, можуть включати формулювання соціальних норм, невелику кількість наукових понять, а також бути конкретно сформульованими та зрозумілими для них.

Психодіагностика юнаків, для яких провідною діяльністю є спілкування й інші види соціальної комунікації, найбільш ефективна в напрямках усвідомлення світу навколо себе, соціальних зв'язків, притаманних цьому світу, та сенсу власного перебування в цьому світі. І саме це визначає сенс навчання юнаків у перші студентські роки і сенс їх соціальної комунікації. Тож, психодіагностика – це діагностика не так пізнавальної, як соціальної й комунікативної його компетентності.

Загальні вимоги психодіагностики:

- стандартизація діагностичного інструментарію, що базується на понятті норми;
- валідність – безпосередній опис тієї змінної, для вимірювання якої призначений тест;
- надійність – однакові показники для кожного досліджуваного;

- дотримання процедури дослідження з урахуванням специфічних мотивів, що визначають активність суб'єкта.

При психодіагностиці юнаків необхідно зважати на:

- 1) соціально-психологічні та вікові особливості;
- 2) зону найближчого розвитку юнаків як вікової категорії, що перебуває не межі з дорослістю.

Психологічна діагностика передбачає вивчення особливостей темпераменту особистості, які входять у структуру характеру розкриваються через працездатність, можливість тривалий час зосереджено працювати, з однаковою результативністю; вплив на роботу школяра сильних сторонніх подразників, таких як шум у групі тощо.

У дослідженні взяли участь 50 студентів-юнаків 1 курсу різного гендеру та соціального статусу.

Емпіричне дослідження проводилось в чотири етапи:

1. Перший етап полягає в уточненні проблеми дослідження, теоретичному аналізі психолого-педагогічної та науково-методичної літератури. Метою даного етапу було вивчення теоретичного і практичного рівнів розробленості проблеми. Отриманий матеріал дозволив сформулювати робочу гіпотезу, намітити програму, визначити мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження.

2. Другий етап полягав у отриманні експериментальних даних, відображає актуальні проблеми ситуації булінгу з точки зору викладачів і студентів. Застосування опитувальника так само дозволило виділити потенційних «жертв» і «кривдників». З 78 учнів були відібрані 40 осіб: 18 потенційних «жертв» і 22 потенційних «кривдники».

3. Третій етап полягав у вивченні структури індивідуально-особистісних особливостей підлітків кожної з груп учасників булінгу, розгляд особливостей самооцінки, виявленні домінуючої стратегії поведінки в конфлікті, вивчення локусу контролю.

4. Четвертий етап полягав у якісній обробці, аналізі,

інтерпретації отриманих даних, формування висновків та роботи в цілому.

Для досягнення поставленої мети в дослідницькій частині роботи ми поставили наступні завдання: дослідити схильність юнаків до прояву булінгу, а також визначити особливості взаємозв'язку між вітимною поведінкою та булінгом серед студентів.

В ході дослідницької роботи ми використовували набір взаємодоповнюючих психологічних методик, які, на нашу думку, розкривають в повній мірі суть дослідження, а саме: це методики, які спрямовані на діагностику боротьби зі стресом, методика, яка спрямована на визначення локусу контролю у юнаків, а також опитувальник для дослідження інтисивності булінгу у школі.

Для нашого дослідження ми обрали наступні методики:

1. «Методика дослідження схильності до вітимної поведінки»;
2. Адаптований опитувальник «Ситуація булінгу у школі» для юнацького віку;
3. Тест на локус контролю Джуліана Роттера;
4. Тест Е. Хейма для визначення стилю боротьби зі стресом.

Методика дослідження схильності до вітимної поведінки,

автор – О. О. Андроннікова

Методика дослідження вітимної поведінки – це стандартизований тест-опитувальник, метою якого є виміряти схильність підлітка реалізувати вітимну поведінку різних форм. Вітимна поведінка називають таку поведінку, в результаті особливостей якої існує велика ймовірність, що особа перетвориться у жертву. Тест-опитувальник представлений у вигляді набору спеціальних психодіагностичних шкал, які здатні виміряти схильність реалізації окремих форм вітимної поведінки. Даний опитувальник підходить для діагностики старших підлітків і юнаків.

Методика була розроблена доцентом кафедри практичної психології НДІ О. О. Андронніковою та є стандартизованим тестом, призначеним для

виміру схильності людей до різних форм віктимної поведінки.

Методику можна використовувати як у індивідуальній роботі, так і на групі досліджуваних. Опитуваним надається бланк з 83 питаннями, на які вони повинні відповісти «так» або «ні». Після проведення процедури опитування, проводиться підрахунок балів у декілька етапів:

Етап 1. Отримання первинних, сирих балів. На даному етапі ведеться підрахунок відповідної кількості відповідей «так» або «ні» за зазначеними у шкалах питаннями.

Етап 2. Отримані сирі дані переводяться у стени. Сирі бали переводяться у стени для стандартизації всіх шкал з метою більш коректного порівняння у відповідності з таблицею.

Після переведення балів у стени, ми можемо оцінити рівень вираженості шкал відповідно до авторської інтерпретації:

1-3 стени – нижче норми;

4-7 стени – норма;

8-10 стени – вище норми.

Методика надає для оцінки наступний перелік типів віктимної поведінки: схильність до агресивної віктимної поведінки, схильність до самоушкоджуючої та саморуйнівної поведінки, схильність до гіперсоціальної віктимної поведінки, схильність до залежної та безпорадної поведінки, схильність до некритичної поведінки.

Шкала реалізованої віктимності виміряє те, наскільки часто досліджуваний потрапляє у критичні ситуації. Якщо показники за цією шкалою нижче норми (1-3 стени), випробуваний нечасто потрапляє у критичні ситуації або в нього вже встиг виробитися захисний спосіб поведінки, що дозволяє уникати небезпечних ситуацій. Однак наявна внутрішня готовність до віктимного способу поведінки. Швидше за все, відчуваючи внутрішній рівень напруги, випробуваний прагне взагалі уникати ситуації конфлікту. Якщо показник вище норми (8-9 стени), то це означає, що випробуваний досить часто потрапляє у неприємні або навіть

небезпечні для його здоров'я та життя ситуації. Причиною цього є внутрішня схильність і готовність особистості діяти певними способами. Найчастіше це – прагнення агресивному, необдуманому, дії спонтанного характеру.

*Адаптований опитувальник «Ситуація булінгу у школі» для
юнацького віку*

Даний опитувальник дозволяє розділити вибірку студентів на дві групи:

- «жертви» - юнаки, котрі являють високу ступінь тенденції бути жертвою булінгу і не проявляли агресивних дій у відношенні інших учнів;
- «кривдники» - студенти, які представили себе як учасники булінгу з частотою в декілька разів.

З дослідження, ми не стали виключати студентів, які відповіли, що не відчують себе жертвами "(не піддавалися переслідуванню або піддавалися тільки один раз) і не виявили агресивного характеру по відношенню до однолітків (не виступали на боці «кривдників»), для більшої наочності різниці між жертвою і кривдником.

Тест на локус контролю Дж. Роттера

Локус контролю є психологічним фактором, що допомагає характеризувати певний тип особистості. Людей, що мають зовнішній локус контролю та схильні до пояснень наслідків власних вчинків як наслідок впливу обставин, зазвичай називають екстерналами, бо вони схильні приписувати відповідальність зовнішнім умовам. Протилежним типом є інтернали, до них відносяться люди, котрі всю відповідальність за власні результати діяльності беруть на себе. Це відбувається і в тому випадку, коли обставини були несприятливими, навіть тоді інтернали не виправдовують себе.

Люди, яким властивий внутрішній локус контролю, характеризуються впевненістю у собі, наполегливістю у досягненні мети, врівноваженістю, доброзичливістю та незалежністю. Люди із зовнішнім

локусом контролю проявляють невпевненість, неврівноваженість, тривожність, підозрілість, конформність та агресивність. За численними психологічними спостереженнями та дослідженнями простежилося, що людям з інтернальним типом властиво частіше досягати успіхів у творчих видах діяльності та у професійній діяльності, вони є менш тривожними та агресивними і здатні до стійкого захисту своїх принципів на відміну від екстерналів.

Діагностика копінг-стратегій Хейма (Е. Нейю) для визначення стилю боротьби зі стресом (копінг-стратегії)

Методика для психологічної діагностики копінг-стратегій, інакше копінг-механізмів Хейма дозволяє досліджувати ситуативні специфічні варіанти типів різної поведінки, реакції на складні ситуації, боротьбу зі стресом. Ці варіанти розподілені відповідно до трьох основних сфер діяльності психіки на когнітивний, емоційний і поведінковий копінг-механізми.

Таким чином, нами було обрано максимально точно методики, які дають можливість розкрити проблематику нашого дослідження.

2.2 Аналіз та інтерпретація даних емпіричного дослідження

Для отримання достовірних результатів проведено обширне дослідження з великою вибіркою. Нашими респондентами стали 50 студентів-юнаків 1 курсу різного гендеру та соціального статусу. Усі респонденти пройшли вищезазначені методики. Показники зазначено у додатках.

У ході проведеного емпіричного дослідження було виявлено ряд індивідуально-особистісних особливостей учасників булінгу в юнацькому віці.

На першому етапі ми проводили адаптовану для юнацького віку методику дослідження схильності до віктимної поведінки з

випробуваними для виявлення осіб, які мають схильність до віктимної поведінки, результати якої представлені у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Аналіз результатів схильності до віктимної поведінки

О.О. Андроннікова (%)

Шкала	Високий показник	Низький показник
Реалізована віктимність	39%	36%
Агресивна поведінка	27%	36%
Схильність досаморуйнівної поведінки	3%	6%
Гіперсоціальна віктимна поведінка	19%	3%
Схильність до залежної і безпорадної поведінки	3%	36%
Схильність до некритичної поведінки	21%	36%

Результати показали, що більша частина опитуваних мають низькі показники схильності до віктимної поведінки. Тобто у більшості респондентів домінують такі характеристики, як знижена мотивація досягнення, хороший самоконтроль. Студенти мають підвищену турботу про власну безпеку та пасивність особистості. Також вони намагаються бути незалежними і прагнуть до авторитарності. Перед тим, як діяти, респонденти вдумуються, намагаючись бути обережними.

Ми можемо побачити дві шкали з перевагою високих показників. 39% опитуваних схильні до реалізованої віктимності, тобто схильність до потраплянь у неприємні ситуації. Також, для них важлива схвалюваність поведінки від оточуючих.

З метою дослідження інтенсивності прояву булінгу у школі нами було проведено анкетування серед юнаків сформованої вибірки, результати за яким представлено в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Показники за опитувальником «Ситуація булінгу у школі»

В.Р. Петросянц

Причини булінгу, на думку жертви	%
Не усвідомлюють причин булінгу	23%
Зовнішній вигляд, як причина	16%
Ігнорування кривдника	14%

Кривдники схильні	%
Висміювання	30%
Поширення пліток	28%
Застосування фізичної сили	24%

Результати вивчення студентів за адаптованим опитувальником для студентів «Ситуація булінгу в школі» В. Р. Петросянц, показали, що більшість «жертв» - 23% не усвідомлюють причин булінгу щодо себе, причиною булінгу вважають особливості свого зовнішнього вигляду - 16%, ігнорування кривдників, як причину булінгу, визначають 14%. Переважною стратегією поведінки «жертви» у ситуації булінгу є прагнення зробити вигляд, що нічого не відбулося - 16%, а на другому місці стоїть

стратегія ігнорування кривдників - 11%, на третьому місці - пропуск занять - 8%, в 6% «жертва» намагається порозумітися з «кривдником», на п'ятому і шостому місці в 1% випадків.

«Жертва» відчуває себе слабкою і безпорадною або намагається уникати місця, де сталося цькування. Пріоритетним методом боротьби з булінгом є пасивна позиція. Особливо варто відзначити, що 10% схильні розповісти про свої проблеми викладачам і лише 6% батькам.

Вивчення «кривдників» показало, що вони схильні висміювати своїх «жертв» - 30%, поширювати плітки і помилкові чутки «жертви» - 28%, виключати «жертви» з спільної діяльності - 26%, застосовували фізичну силу або насміхалися над особливостями тіла інших студентів - 24%, псувати власність інших - 12%. «Кривдники» воліють діяти в групі, особисто діють 8%.

Наступним кроком нашого дослідження було визначення спрямованості локус-контролю за тестом Джуліана Роттера, результати якого представлено в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Результати теста на локус контролю Дж. Роттера

Спрямованість локус-контролю	К-сть опитуваних, %
Інтернальна	77
Екстернальна	23

Як ми можемо побачити, результати тесту на виявлення локус-контролю Дж. Роттера показали, що екстернальну спрямованість локус контролю мають 23% випробовуваних, для яких характерна більш висока навчальна успішність, краще поведінка на заняттях, вони ретельніше

планують свої дії, самокритичні, мають адекватну або занижену самооцінкою.

Інтернальну спрямованість локус контролю мають - 77% випробовуваних, для яких характерним є низька навчання успішність, вони легковажні, схильні сподіватися на «авось», несамокритичні, мають неадекватно завищену самооцінку.

Наступним етапом було визначення стилю боротьби зі стресом за допомогою методики Е. Хейма, результати за якою представлено в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Показники за тестом для визначення стилю боротьби зі стресом» Е. Хейма

Копінг-стратегія	Адаптивні копінг- стратегії	Неадаптивні копінг- стратегії	Відносно адаптивні копінг- стратегії
Кількість людей з відповідними копінг-стратегіями	30	16	4
Відсоткова частина (%)	60%	32%	8%

Результати тесту Е. Хайма (Е. Нейт) для визначення стилю боротьби зі стресом (копінг-стратегії), показали, що 60% - обирають адаптивні стратегії, 32% - обирають неадаптивну стратегію в когнітивному блоці в блоках: поведінковому і емоційному. 8% - вибирають неадаптивні копінг-стратегії поведінки.

Таблиця 2.5

**Показники критерію Манна-Уїтні за методикою
«Схильність до віктимної поведінки»**

Найменування шкали	Рівень значущості
Соціальна юність	0.058
Агресія	0.002**
Саморуйнівна поведінка	0.008**
Гіперсоціальність	0***
Безпорадність	0.001***
Некритичність	0.002**
Реалізована віктимність	0.033*

Таблиця 2.6

**Показники критерію Манна-Уїтні за опитувальником
«Ситуація булінгу у школі»**

Найменування шкали	Рівень значущості
Ю	0.017*
ИД	0.059
ИН	0.041*
ИС	0.003**
ИП	0.037*
ИМ	0***
ИЗ	0***

Таблиця 2.7

Показники критерію Манна-Уїтні за тестом на локус контролю

Найменування шкали	Рівень значущості
Інтернальна	0.046*
Екстернальна	0.046*

Результати вивчення взаємозв'язку між показниками індивідуально-особистісних особливостей юнаків - жертв булінгу показали, що при посиленні глузування інших студентів над особливостями тіла жертви, у жертв булінгу знижується продуктивність вироблення когнітивних копінг-стратегій, при посиленні жертвами булінгу сприймання себе «вище» своїх кривдників, у жертв булінгу поведінкові копінг-стратегії стають менш вираженими, при посиленні у жертв емоційних копінг-стратегій, знижується прагнення змінити освітній заклад.

При нарощуванні ігнорування і виключення зі спільної діяльності у жертви булінгу знижується схильність приписувати більш важливе значення зовнішнім обставинам, при посиленні прагнення жертви пояснити кривдникам, що так не можна вчиняти по відношенню до іншого (ображати), знижується схильність вважати події, що відбуваються результатом випадку, і сподіватися на позитивні результати дії інших людей щодо себе.

При посиленні прагнення жертви використовувати такий метод боротьби з булінгом, як відвідування психолога, знижується прагнення вважати не себе, а своїх партнерів причиною значущих ситуацій, що виникають в сім'ї. При незнанні причин булінгу по відношенню до себе жертвами знижується самооцінка. При посиленні прагнення жертви використовувати такий метод боротьби з булінгом, як зміна закладу освіти,

знижується рівень домагань. При посиленні прагнення жертви вдавати, що нічого не сталося, знижується реалістичність самооцінки жертв.

Отже, для визначення зв'язку віктимної поведінки з булінгом у студентів було обрано і застосовано такі психодіагностичні методики: «Методика дослідження схильності до віктимної поведінки» О.О. Андронікова; Адаптований опитувальник «Ситуація булінгу у школі» В.Р. Петросянц для юнацького віку; Тест на локус контролю Джуліана Роттера; Тест Е. Хейма для визначення стилю боротьби зі стресом.

Згідно аналізу результатів, отриманих за методиками діагностик віктимної поведінки та булінгу серед студентів, ми помітили їх взаємозв'язок та деяку схожість результатів дослідження за всіма методиками.

Результати вивчення взаємозв'язку між показниками індивідуально-особистісних особливостей юнаків-кривдників, показали наступні їх особливості. При посиленні такої особливості прояву булінгу у «кривдників», як виключення «жертви» з спільної діяльності, у кривдників посилюється продуктивність вироблення когнітивних копінг-стратегій. При ігноруванні і виключення з спільної діяльності у «кривдника» знижується схильність приписувати відповідальність зовнішнім обставинам. При схильності висміювати своїх «жертв» у кривдника посилюється почуття суб'єктивного контролю по відношенню до негативних подій і ситуацій, що проявляється в схильності звинувачувати самого себе у різноманітних неприємностях і стражданнях жертви. При прагненні чинити булінг з іншими учасниками, знижується самооцінка.

2.3. Методичні рекомендації для педагогів та психологів щодо запобігання віктимних проявів у молоді

Процес профілактики та корекцій віктимної поведінки молоді не можливо розглядати як звичайну систему профілактичних або корекційних заходів з формування окремих знань, вмінь та навичок. Успішність профілактичних заходів залежить також від індивідуальних особливостей – рівня інтелектуального, емоційного та особистісного розвитку, родинних цінностей, форми навчання. Тому основне завдання фахівців – це створення відповідних умов для розширення досвіду молодих людей в плані міжособистісних стосунків, життєвих ситуацій, запропонувати засоби такої взаємодії.

Для збагачення досвіду соціальної взаємодії доцільно використовувати різноманітні методичні прийоми: читання, бесіди, обговорення змісту оповідань, ігри-драматизації, психодраму, інсценування, сюжетно-рольові ігри, елементи позитивної психотерапії. Для такої профілактики доцільно використовувати тренінги, релаксаційні техніки, аутотренінги, консультації, ті самі методи та прийоми, які використовуються для психокорекції, але вже не з корекційною, а з розвивальною метою.

Можливість стати жертвою злочину, булінгу, конфлікту, складних життєвих ситуацій знижується, коли людина підготовлена та володіє:

- знаннями: про віктимну поведінку і її неприпустимість; правилами поведінки, що знижують вірогідність виникнення криміногенно або конфліктно небезпечних ситуацій;
- сформованими звичками соціально схваленої та безпечної поведінки на вулицях, в громадських місцях, при спілкуванні з незнайомцями;
- соціально привабливими способами проведення дозвілля, вихованими моральними нормами, розвиненими культурними інтересами;
- знаннями про небезпеку захоплень, що виключають попадання в компанії підвищеного кримінального ризику, секти, захоплення алкоголем, вживання наркотиків і токсичних речовин, здійснення дій і спілкування в компаніях,

- що підвищують небезпеку стати жертвою нападу, булінгу, конфлікту;
- розумною обережністю, пильністю, спостережливістю, зібраністю, самовладанням, винахідливістю, швидкістю реакцій, спритністю.

Отже, профілактику віктимної поведінки молоді бажано проводити за декількома напрямками (компонентами):

1. Формування знань щодо правил поведінки, що знижують вірогідність виникнення небезпечних ситуацій (когнітивний компонент).
2. Виховання звичок безпечної поведінки в громадських місцях, на вулицях, в спілкування з незнайомими людьми (поведінковий компонент);
3. Розвиток культурних інтересів, захоплень, проведення дозвілля в колі однолітків (мотиваційно-ціннісний компонент).

Вважаємо доцільним проводити профілактичну роботу за основними принципами:

- послідовність у вихованні та корекційній роботі;
- приклади для засвоєння;
- практичне застосування нового знання або навичку.

Таким чином, всю суто профілактичну роботу з подолання віктимізуючих факторів поведінки можна поділити на блоки з профілактики акцентуацій окремих психологічних якостей особистості:

- профілактика імпульсивності;
- профілактика демонстративності;
- профілактика тривожності;
- профілактика агресивності;
- профілактика навіюваності;
- профілактика естетичної нечуттєвості.

Виходячи із загальної мети соціально-психологічної профілактичної роботи, а також необхідності роботи зо всіма віктимізуючими акцентуаціями особистості одночасно, було визначено наступні завдання корекційного напрямку:

1. Розвиток емоційно-вольової сфери, зміна окремих особистісних установок,

посилення соціальної спрямованості поведінки юнака.

2. Профілактика та корекція прояву індивідуально-особистісних віктимізуючих якостей в процесі соціальної взаємодії.
3. Збагачення соціальних уявлень про міжособистісні стосунки.
4. Навчання визначенню, аналізу, усвідомленню, відтворенню соціальних взаємостосунків.
5. Формування навичку переносу моделі соціальної взаємодії у практику реального спілкування.

Для вирішення поставлених завдань весь процес корекційно-профілактичної роботи варто поділити на декілька етапів:

1 етап. Розвиток емоційно-вольової сфери, зміна окремих особистісних установок, посилення соціальної спрямованості поведінки – це підготовчий етап, направлений на навчання навичкам міжособистісної взаємодії. Розвиток емоційної сфери був виділений як основне завдання не випадково, тому що схильність до віктимної поведінки знаходиться в тісній залежності від можливості емоційне адекватно реагувати на будь-які події в житті. На першому етапі нами вирішувалися декілька завдань: налагодити стосунки підлітків з однолітками, забезпечити засоби міжособистісного спілкування, скоротити емоційну дистанцію між лідерами та знедоленими в групі, створити умови для неможливості цькування потенційними булерами.

Для вирішення поставлених завдань було визначено зміст етапу, основу якого склала система ігрових вправ. Ігрові вправи були спрямовані на розвиток уваги та поваги до однолітків. Впродовж гри надається можливість зрозуміти, що саме спільна гра може викликати позитивні емоції.

Ефективність роботи з розуміння та відтворення емоцій підвищується, коли юнакам надаються вправи на контрастні емоції: радість – гнів, цікавість – байдужість, презирство – схвалення.

II етап. Психокорекція індивідуально-особистісних віктимізуючих якостей в процесі соціальної взаємодії.

В рамках профілактичної роботи ми не обмежували цей етап часовими

рамками, надавали його як рекомендаційний для застосування в навчально-виховному процесі на кожному занятті та виховному заході, на корекційних заняттях впродовж всього експерименту.

Подолання проявів імпульсивності.

Для подолання імпульсивності необхідно виділити найбільш істотні умови, що дозволять психологу та педагогам сформувати здатність самостійно керувати своєю поведінкою:

- 1) формування сильного і тривалого діючого мотиву до бажаної поведінки. Ставлячи перед юнаками певні цілі з виконання правил поведінки, необхідно враховувати зміст мотивів, які є для нього «реально діючими», мають особистісний зміст і спонукатимуть його на краще виконання небажаних вимог, які в сполученні з бажаними мотивами будуть збігатися з власними потребами.
- 2) Введення обмежувальних цілей при складності вихідного завдання. Тобто, коли пропонується дуже одноманітна чи нецікава робота, яка викликає «психічне насичення» та відмову від подальшої роботи, вчитель повинен послабити вихідні вимоги, тобто, поставити конкретну мету. Введення обмежувальної цілі рішучим чином змінює поведінку і впливає на результати роботи.
- 3) Розчленування складної форми поведінки на відносно самостійні та невеликі дії.
- 4) Застосування регулюючої функції внутрішнього мовлення. Для подолання імпульсивних дій необхідно надавати чіткі інструкції та вимагати підпорядкування мовним вказівкам педагога.
- 5) Процес планування діяльності. Формування цілепокладання – прийняття цілі вчителя, спільне планування дій, контроль над діями.

При систематичному та послідовному застосуванні в психопрофілактичній роботі в продовж навчання та виховання наведених порад, можливо зниження проявів імпульсивності в поведінці.

Подолання проявів демонстративності:

Дослідження українських вчених показали, що дуже часто за демонстративністю та клоунадою може ховатися висока тривожність. Подолання тривожності може бути дуже своєрідним – від ейфорії та клоунади до неадекватних захисних реакцій у вигляді агресії, негативізму, або, навпаки, пасивності, відгородженості.

Дослідження показало, що демонстративність дуже часто стає ознакою гіперсоціальної віктимної поведінки, проявляється як бажання вступати в різні соціальні групи, часто асоціальні, щоб добути схвалення однолітків. Особи з такою поведінкою дуже часто попадають у помічники («шістки») булерів. Причиною тому стає тривога та страх опинитися на місці жертви цькування.

Психологу треба виявити основну причину демонстративності та при необхідності звернути увагу саме на корекцію проявів тривожності.

Крім того, таким юнакам бажано знайти можливість для самореалізації. Найголовніша мета включення у будь-яку успішну діяльність – це забезпечити його значущість у колективі однолітків та послабити підкріплення неприйнятних форм демонстративної поведінки, тим самим створити умови для його благополучної соціалізації та розвитку в успішній провідній діяльності.

Подолання проявів тривожності:

На нашу думку, ще однією причиною виникнення віктимної поведінки виступає тривожність. Як ми вже відзначали у наукових статтях, «підвищена тривожність – це проблема, з якою людина не завжди здатен впоратись самостійно, потребуючи активної доброзичливої підтримки і допомоги, насамперед, психологічної. Тому прояви тривожності у поведінці активізують питання своєчасної діагностики її причин та планування адекватних заходів корекційного впливу, ефективність якого, безумовно, залежить від скоординованості зусиль психолога та батьків».

«Від переживання страху слід відрізнити стан тривоги. На відміну від страху тривога – це переживання віддаленої і неясної небезпеки. Саме

невизначеність не стільки самого джерела тривоги, скільки того, як цього переживання можна уникнути або як усунути, характеризує відчуття тривожності» [22].

Для того, щоб знизити тривожність, необхідно:

- 1) стимулювати до позитивного самосприйняття – заохочувати, підбадьорювати, кожного разу демонструвати впевненість у її силах і можливостях;
- 2) забезпечувати ситуації з гарантованим успіхом;
- 3) формувати вміння оцінювати, аналізувати власну діяльність, обґрунтовано ставитись до її результатів, не боятися зробити помилки, потерпіти невдачу, сприймати власні невдачі в якості корисного на майбутнє особистого досвіду;
- 4) формувати правильне ставлення до результатів діяльності інших;
- 5) розвивати орієнтацію на засіб діяльності;
- 6) навчити спілкуватися з оточуючими, адекватно сприймаючи та враховуючи їх індивідуальність, особливості та недосконалість;
- 7) формувати та збагачувати навички спілкування з однолітками та дорослими, розвивати адекватне ставлення до оцінок та думок інших людей.
- 8) надавати підтримку та довіру, оцінювати реальні можливості, індивідуальні якості та настанови, уникати навішування ярликів.
- 9) бачити справжні потреби юнака.

Подолання проявів агресивності:

Наступним фактором виникнення віктимної поведінки є агресивність. Враховуючи всі чинники, що зумовлюють агресивну поведінку, можна попередити чи обмежити прояв різних форм агресії.

Рекомендації батькам щодо стримування агресивної поведінки шеолярів:

1. «Виявляти більше уваги, любові та ласки».
2. «Батьки повинні стежити за своєю поведінкою в сім'ї. Кращий

спосіб виховання дітей – єдність їх дій».

3. «Не застосовувати фізичні покарання».
4. «Допомагати дитині знаходити друзів. Заохочувати розвиток позитивних аспектів агресивності, а саме завзятості, активності, ініціативності, перешкоджати їй негативним рисам, зокрема ворожості, скутості».
5. «Пояснювати наслідки агресивної поведінки».
6. «Враховувати у вихованні та навчанні особистісні властивості».
7. «Надавати можливість задовольнити потреби в самовираженні й самоствердженні».
8. «Обмежувати перегляд відеофільмів та комп'ютерних ігор зі сценами насильства».
9. «Спрямовувати енергію дитини у правильне русло, наприклад, заняття у спортивних секціях; заохочувати його до участі в культурних заходах».

Робота з подолання навіюваності.

Стосовно схильності до вибору копінг-стратегій та підвищеної навіюваності не можливо стверджувати, що це можна коригувати, або виховувати. Але можливо засобами педагогічного впливу постійно програвати ситуації, в яких особа має вибирати конструктивні форми поведінки для вирішення конфлікту або ситуацію, де від неї вимагають певних дій проти її волі.

Подолання проявів естетичної нечутливості:

Естетична нечутливість – якість особистості, що виявляється у відсутності емоційного відгуку під час сприймання об'єктів, яким притаманна естетична цінність.

Ознаки естетичної нечутливості: надмірний раціоналізм, споживацька авторитарна життєва орієнтація сім'ї, пошук практичної користі, зневажливе ставлення до цінностей.

Профілактика естетичної нечутливості має бути через створення

багатого естетичного оточення, підвищення культури міжособистісних взаємин. На кожному занятті, екскурсії треба звертати увагу на красиве, прекрасне (парк, театри, фонтани, галереї тощо), виробляти критерії високої краси, тренувати творчу увагу. Необхідно застосовувати вправи на невербальну та вербальну творчу уяву. Виховання творчості та почуття естетики сприятимуть створенню умов для усунення негативних переживань, розкриють творчий потенціал.

Але вчителю потрібно пам'ятати, що «сприймання набуває характеру естетичного лише в тих випадках, коли в учнів розвинуті естетичні почуття. До них належать радість, захоплення, задоволення у зв'язку зі сприйманням та створенням прекрасного». Тому поряд з естетичним вихованням в профілактичній роботі з подолання віктимізації підлітків дуже важливо застосовувати корекційні заняття з розуміння та використання емоцій, які було представлено нами на першому етапі соціально-психологічної профілактичної роботи.

III етап. Збагачення соціальних уявлень про міжособистісні стосунки.

Причиною віктимізації може стати в однаковій мірі виявлення як конформізму, так і негативізму. Саме тому основним завданням третього етапу профілактичної роботи стало формування уявлень про моральні норми, про правила громадської поведінки, знайомство з засобами реалізації потреби у міжособистісному спілкуванні. Робота з формування механізму перетворення моральних переконань у моральні вчинки та еталони поведінки має бути постійною та систематичною, на кожному виховному заході, на кожному занятті.

Свідомість формується на основі питань та рефлексії. За допомогою цих прийомів можливо сформувати адекватну моральну оцінку та зробити її переконанням. Одним з таких ефективних прийомів було застосування саме методу рефлексії.

Під рефлексією в педагогіці та психології розуміють здатність дитини до самооцінювання, самоаналізу власних мотивів, дій, вчинків. Рефлексія має

різні види, тому на третьому етапі вона не може бути одноманітною та застосовується з урахуванням специфіки вікового розвитку, жанру твору, його складності й етапу роботи над ним.

Рефлексія може бути асоціативна, художня, творча та тематична за видами. Асоціативну рефлексію ми застосовували під час прослуховання підлітками оповідань, сліdkували за виразність читання автором, звертали увагу на інтонацію, обговорювали, що саме може означати інтонація при спілкуванні. Під час обговорень аналізуються вчинки героя, його моральні якості, емоційний стан, як вони відокремлюються автором інтонаційно та виразно в тексті.

Особистісне ставлення формується за допомогою правильно поставлених запитань, підготовлених вчителем або психологом. Отже, виконання завдань з використанням різних видів рефлексії на матеріалах українських творів підвищує рівень естетичної чутливості, забезпечує активізацію пізнавальної діяльності, що сприяє актуалізації морального, емоційного досвіду та профілактиці віктимної поведінки.

Третій етап профілактичної роботи виконував завдання створення основи для розвитку зацікавленості та чутливого ставлення до однолітків як до джерела емоційного задоволення та комфорту. Крім творів української літератури варто використовувати терапевтичні казки. Відбір оповідань проводиться таким чином, щоби персонажі були полярними за власними особистісними якостями.

Завдання етапу – формування проявів уваги та співчуття до однолітків, людяність, емпатія, допомога одноліткам; вміння працювати та спілкуватися в групі однолітків, під керівництвом лідера групи або вчителя; турбота про молодших сиблінгів, людей похилого віку; негативне ставлення до грубості, жадібності, омани; прояви доброти, дружності, гідності; вміння враховувати інтереси іншого, справедливо оцінювати вчинки однолітків та дорослих.

IV етап. Відтворення соціальних взаємовідносин.

Основна мета етапу – відтворення соціально схвалених

міжособистісних стосунків у процесі сюжетно-рольової гри та гри-драматизації. На цьому етапі психолог проводить з групою заняття із закріплення та перенесення в нові умови вже сформованих навичок соціально схваленої поведінки та шляхів вирішення складних життєвих ситуацій. Увага приділялася також формуванню адекватної самооцінки на основі зворотного зв'язку з іншими членами групи. За допомогою драматизацій та міні-вистав формуються основні соціально значущі якості особистості, а саме: стійка позитивна спрямованість, емоційна врівноваженість, поміркованість, самостійність, впевненість, дисциплінованість. При цьому ми навчаємо цінувати не тільки себе, але й оточуючих людей; знаходити позитивні сторони кожної особистості, вдаватися до співпраці у вирішенні конфліктів і суперечливих ситуацій, справлятися з образою, контролювати свої імпульсивні дії. Під час проведення цього блоку психокорекційних вправ розширюються уявлення про способи спілкування та поведінки, відбувалося знайомство з прийомами саморегуляції.

Головне спрямування профілактичної роботи на цьому етапі – це навчання юнаків соціальній взаємодії в умовах створеної ігрової ситуації, це сприяло формуванню навичок спілкування емоційне-виразними та мовленнєвими засобами. З цією метою нами створювалися умови для сприймання та відтворення виразних рухів героя, його жестів, міміки, рольових вимов героя, направлених до однолітків або вчителів.

V етап. Моделювання проблемних ситуацій. Перенос сформованих навичок в умови повсякдення.

У процесі всього етапу на базі отриманого досвіду спеціально моделювались проблемні ситуації. Мета етапу – переклад соціальних та моральних переконань на соціальні вчинки, діючі мотиви. Юнаки потрапляли в ситуацію моральної фрустрації або конфлікту й мусили її вирішувати самостійно на основі отриманого раніше досвіду. Ситуація

вимагала самостійної побудови планів, передбачення наслідків події, вміння діяти разом з членами групи, приймати спільну ціль, або відмовлятися від неї, якщо вона суперечить сформованим моральним переконанням особистості.

Участь команди психолого-педагогічного супроводу (дорослих) на цьому етапі максимально зменшувалася. Це пов'язано з необхідністю формування самостійної соціально схваленої поведінки на цьому етапі. Да даному етапі ми спостерігали за діями підлітків, чітко фіксували в протоколі всі випадки використання або невикористання сформованих навиків, прояви імпульсивності або залежної поведінки. Помилки ретельно обговорювалися, розглядалися можливі напрямки вирішення ситуації при застосуванні підлітками інших типів поведінки та спілкування.

Вся профілактична робота з подолання проявів віктимізуючих факторів у поведінці юнаків проводиться невідривно від освітнього процесу, і є його значущою частиною. В профілактичній роботі приділяється увагу перш за все соціальному компоненту – уявленням, переконанням та їх застосуванню на практиці.

До вищезазначеного можна додати наступні загальні рекомендації з профілактики віктимної поведінки:

1. Застосовувати у корекції методи активного навчального тренінгу, спрямовані на підвищення адаптації особистості до складних життєвих ситуацій (наприклад, ігри, дискусії, аналіз проблемних ситуацій та ін.).
2. Цілеспрямовано розвивати соціально схвалені стратегії поведінки.
3. Регулярно здійснювати інформаційну просвіту батьків по вихованню дітей з урахуванням їх вікових, гендерних особливостей, особистісних можливостей.
4. Надавати психологічну допомогу дітям з неблагополучних сімей.
5. Відвертання можливих негативних фізичних, психологічних або соціокультурних обставин у кожного окремо.
6. Сприяння в досягненні соціально значимих цілей і розкриття внутрішнього потенціалу.

7. Створення сприятливого клімату в групах.

Впровадження соціально-психологічної профілактики віктимної поведінки особистості у практику освітніх закладів забезпечує ефективність всієї корекційної роботи, тому що постійно актуалізуються знання із різних сфер навчання та виховання, їх якісне та кількісне збагачення.

За результатами профілактичних етапів проводяться просвітницькі бесіди з батьками підлітка, а також з його педагогами, проводилася робота запобігання булінгу. Для забезпечення комплексної роботи з профілактики віктимної поведінки необхідно залучення всіх значимих дорослих зі всіх сфер його життя.

Таким чином, ми зазначили основні рекомендації для роботи педагогів та психологів з профілактики віктимної поведінки. Слід враховувати взаємозв'язок індивідуально-психологічних передумов віктимності та схильності до різних видів віктимної поведінки юнаків.

ВИСНОВКИ

Відповідно до завдань дослідження нами зроблено наступні висновки.

У результаті теоретичного аналізу, підкріпленого описаними у фаховій літературі емпіричними даними, показано, що віктимність – це відхилення особистісного розвитку, яке виявляється: 1) в готовності людини потрапляти у позицію жертви (віктимна готовність); 2) у відповідній деструктивній поведінці (віктимна поведінка).

Цей феномен детермінується низкою індивідуально-психологічних та соціальних чинників і реалізується в сукупності психічних (страх перед злочином, патологічна віктимність), соціальних (рольова жертвовність, поведінкові відхилення задля індивідуальної безпеки) та моральних (аморальна поведінка, шкідливі звички, сексуальна розбещеність) проявів. Ці прояви тісно пов'язані з емоційно-вольовою сферою особистості, з її емоційним інтелектом (здатністю розрізняти свої та чужі емоції), регуляцією власної поведінки, здатністю розпізнавати загрози власній цілісності.

Наведені теоретичні та емпіричні дані дають підстави говорити про необхідність профілактики віктимності та віктимної поведінки представників різних соціальних верств населення, насамперед жінок. Оскільки віктимність зумовлена комплексом меншовартості, нездатністю брати на себе відповідальність, беспорядністю, то, розуміючи причинно-наслідкові зв'язки виникнення віктимізації, запобігання віктимної поведінки може відбуватися шляхом розробки та запровадження в систему освіти науково-навчальних заходів, лекцій та майстер-класів з цієї теми, а також формування свідомого негативного ставлення до агресії та до віктимної поведінки як до форм порушення прав людини.

Перспективними є подальші теоретико-прикладні дослідження, спрямовані на пошук шляхів і засобів профілактики та корекції віктимізації особистості, зокрема, таких як рефлексія і саморефлексія, усвідомлення смислів і подій власного життя та своєї ролі в ньому, усвідомлення ролі

творчої самореалізації та самоактуалізації.

Ми дійшли висновку, що проблема віктимної поведінки у студентської молоді має соціально-психологічний характер. Саме трансформація системи етично-моральних цінностей, негативні процеси в політичній, економічній та інших сферах суспільного життя, дисфункції соціальних інститутів детермінують появу таких явищ, як торгівля людьми, насильство в сім'ї, ксенофобія, інтернет-шахрайство, вуличне хуліганство тощо, жертвами якого досить часто стають молоді люди. Отримані нами результати свідчать про актуальність проблеми та потребу формування у молоді чіткої системи знань і навичок безпечної поведінки, які б допомогли правильно діяти у непередбачених життєвих ситуаціях з метою збереження здоров'я та життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бантишева О. О. Основні підходи до дослідження проблеми схильності особистості до віктимної поведінки. *Вісник післядипломної освіти*: зб. наук. пр. / Ун-т менедж. Освіти НАПН України. К.: АТОПОЛ, 2014. С. 164–175.
2. Бех І. Д. Виховання особистості. Т.1. К. : Либідь, 2003. 227 с.
3. Бистров А. Є. Індивідуально-психологічні фактори віктимізації поведінки розумово відсталих підлітків. *Науковий Часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 19. Вип. 26, 2014. С. 286-290.
4. Бистров А. Є., Синьов В. М. Схильність підлітків з інтелектуальними порушеннями до різних типів віктимної поведінки, та її зв'язок з особистісними особливостями підлітків. *Науковий Часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 19. Вип. 36, 2018. С. 132-139.
5. Бовть О. «Про дослідження віктимної поведінки молоді у морально- правовому вимірі». *Вісник Нац. ун-ту оборони України*: зб. наук. Праць. 2012. Вип.1(26). С.131–138.
6. Бондарчук О.І. Психологія девіантної поведінки. К. : Наук. світ, 2010. 300 с.
7. Вакуліч Т.М. Психологія віктимної поведінки Навчально-методичний посібник. К. : ДП “ВД “Чернівецький дім”, 2020. 187 с.
8. Ващенко І. В. Формування моральної поведінки як напрям віктимологічної профілактики. *Соціальна психологія*. Спец. вип. К., 2007. С. 155-163.
9. Віктимологічні аспекти злочинності. Кримінологічні дослідження [упоряд.: Поклад В.І.] . Луган. держ. ун-т внутр. справ; Луган. гуманіт. центр; Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. 152 с.
10. Віктимологія : [навч. посібник] / [С. О. Гарькавець]. Луганськ: Видво СНУ ім. В. Даля, 2006. 116 с .
11. Волков К. 2023. Травматичний досвід: історичне пояснення психологічних досліджень. *Журнал «Психологічні перспективи»* . 41 (червень

2023), 55–73. DOI: <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2023-41-vol>.

12. Воронова Ю. В. Соціально-психологічні детермінанти віктимної поведінки неповнолітніх жертв сексуальних злочинів : автореф. дис.. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія». Х., 2005. 21 с.

13. Гарькавець С. О. Віктимологія. Навчальний посібник. Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006. 116 с.

14. Голіна В.В, Сметаніна Н.В., Кулик К.Д. Навчально-методичний посібник для самостійної роботи з навчальних дисципліни «Віктимологія» галузь знань 08 «Право», спеціальність 081 «Право», другий (магістерський) рівень. Харків, Нац. Юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2020. С. 52–60.

15. Гошовський Я. Ресоціалізація депривованої особистості : [монографія]. Дрогобич : Коло, 2008. 480 с.

16. Дерев'янку С.П. Емоційні особливості рольової віктимності молоді. Проблеми психологічної безпеки сучасної молоді: монографія / за наук. ред. О. Ю. Дроздова. Чернігів: Десна Поліграф, 2019. С. 48–60.

17. Дерев'янку С.П. Роль емоційного інтелекту в запобіганні віктимності молоді. Наука і освіта. 2018. № 9-10. С. 44–51. URL: https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2018/9_10_2018/6.pdf

18. Дроздов О. Ю. Проблеми агресивної поведінки особистості: навч. посіб. : Чернігів: ЧДПУ ім.Т.Г.Шевченка, 2000. URL: http://studentus.com.ua/spisok_kniga/droz dov-oleksandr-yuriyovich--skok-mikola-andriyovich--

19. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери. К., Сімферополь : Універсум, 2012. – 536 с.

20. Журавель Т. В., Кочемировська О. О., Пуха К.В., Янковець В.В. Протидія домашньому та гендерно зумовленому насильству й добробут громад [Електронний ресурс] : практичний посібник. Київ, 2020. 62 с.

21. Завада Т., Широка А. 2022. Самосвідомлення жіночого образу

тіла під час інтимності з партнером (bisc-ua): україномовна адаптація шкали. *Журнал «Психологічні перспективи»*. 39 (травень 2022), 124–138. DOI: <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2022-39-zav>.

22. Засекіна Л., Козігора М. 2022. Міжкультурна адаптація та психометричні властивості шкали симптомів моральної травми. *Журнал «Психологічні перспективи»*. 39 (травень 2022), 139–152. DOI: <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2022-39-zas>.

23. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. К. : Рад. Школа, 1989. 608 с.

24. Крюкова М. А., Лісовенко А. Ф., Форманюк Ю. В. Особливості експертного дослідження афективної сфери особистості. *Психологія та соціальна робота*. 2021. Вип.1 (53). С. 125–135.

25. Левицька Т.Л. Дослідження віктимної поведінки. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Педагогічні та психологічні науки*. 2013. № 1. С. 478–484. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpnarpv_ppn_2013_1_49.

26. Максименко С. Д., Медведєв В. С. Юридична психологія: підручник. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2018. 448 с.

27. Максимова Н. Ю. Особистісні детермінанти соціальної дезадаптації. Теоретико-методологічні проблеми розвитку особистості в системі неперервної освіти: Матеріали методологічного семінару АПН України 16 грудня 2004 року / За ред. академіка С. Д. Максименка. К., 2005. С. 177-184.

28. Медведєв В. С. Кримінальна психологія : підручник. К. : Атіка, 2004. 368 с.

29. Миронова С. П. Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка : підручник. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. 312 с.

30. Моїсєєв Е.М., Джужа О.М. Проблеми кримінальної

віктимології (кримінологічний, психологічний та пенітенціарний аспекти). К. : НТВ "Правник", НАВСУ, 1998. 126 с.

31. Моргун В. Ф. Тітов І. Г. Основи психологічної діагностики: [навч. посібник для студ. вищ. закл.]. К. : Видавничий Дім «Слово», 2009. 464с.

32. Морозов О. М., Морозова Т. Р. Агресивні засуджені. К. : «МП Леся», 2000. 204 с.

33. Москаленко В. В. Психологія соціального впливу : [навч. пос. для студ. вищ. навч. закл.]. К. : Центр учбової літератури, 2007. 448 с.

34. Москаленко В. В. Соціальна психологія : [підручник]. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 624 с.

35. Музичко Л.Т. Психокорекційна допомога молоді з посттравматичними порушеннями інтелектуальної та емоційно-вольової сфери. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 19.00.08 «Спеціальна психологія». Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, МОН України. Київ, 2018.

36. Орбан-Лембрик Л. Е., Кошинець В. В.Юридична психологія : [курс лекцій]. Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2005. 316 с.

37. Панок В. Г. До розуміння сутності поняття психологічної практики у прикладній психології. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Сер. : Психологічні науки*, 2013. Вип. 114. С. 151-155. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuPH_2013_114_32

38. Петрунько О., Паціора Г. Особливості віктимної поведінки молоді. *Вчені записки Університету «КРОК»*. №2 (70), 2023. С. 159–165.

39. Романенко О. В., Лукашенко М. Ю. Особливості поведінки в конфліктних ситуаціях осіб із різним рівнем особистісної тривожності. *Юридична психологія*. К. : НАВС, 2017. №2 (21). С. 21-31.

40. Романенко О. В. Напрями психопрофілактики віктимної

поведінки неповнолітніх. *Юридична психологія*. К. : НАВС, 2018. №2(23). – С.24-28.

41. Романенко О. В., Степанчук Д. М. Вплив стилів лідерства на соціально-психологічний клімат у групі серед підлітків. *Юридична психологія*. К. : НАВС, 2018. № 1(22). С. 43-51.

42. Сингаївська І.В. Сучасні прояви віктимності жінок: окремі питання віктимологічної профілактики. Форум права. Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2011. № 2. С. 834–838.

43. Синьов В.М., Пометун О.І., Кривуша В.І., Супрун М.О. Основи теорії виховання. Навч.-метод. посіб. К.: РВ КІВС, 2000. 140 с.

44. Супрун, М.О., Супрун, Д. М. Девіантна поведінка підлітків (соціально-педагогічний аспект) Науковий вісник Інституту кримінальновиконавчої служби. 3 (7), 2016. с. 141-149.

45. Терпелюк В. Критерії, показники та рівні ризику віктимізації підлітків – учнів загальноосвітніх шкіл URL: [irbisnbuv.gov.ua/ .../ cgiirbis_64.exe?](http://irbisnbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?)(дата звернення : 10.02.2018)

46. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. К. : Либідь, 2003. 376 с.

47. Туляков В.О. Віктимологія. Соціальні та кримінологічні проблеми. Одеса: Юридична література, 2000. 336 с.

48. Федотова Т. 2022. Переживання особистістю морального неблагополуччя: теоретичне осмислення проблеми. *Журнал «Психологічні перспективи»* . 40 (грудень 2022), 180–193. DOI: <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2022-40-fed>.

49. Фурман А.В. Методологія психологічного пізнання смисложиттєвої сфери особистості. *Психологія і суспільство*. 2020. № 1. С.5-34.

50. Хархан О. М. Психологічні особливості віктимної поведінки підлітків : автореф. Дис.. на здобуття наук, ступеня канд.. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Одеса, 2006. 20 с.

51. Харченко Т. Г. Психологічний супровід процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.08. Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2016. 20 с.
52. Хархан О. М. Психологічні особливості віктимної поведінки підлітків : автореф. Дис.. на здобуття наук, ступеня канд.. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Одеса, 2006. 20 с.
53. Чаплак Я.В., Чуйко Г.В. Віктимність як соціально-психологічна проблема сучасності. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка. Т.Х . Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. Вип.28. К.:ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2016. С.454–466.*
54. Шевченко Л. О. Структурні складові віктимної особистості. Форум права, 2012. № 4. С. 1058-1063. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://arhive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-4/12slocvo.pdf>
55. Шеремет М. Основні тенденції модернізації підготовки корекційних педагогів в умовах реформування освітньої галузі. Науково-методичний журнал «Логопедія», 2011. № 1. С.3-5.
56. Широкоградюк Л. Лихослів'я у шкільному середовищі: профілактика і корекція. К. : Шкільний світ, 2009. 128 с.
57. Шишменцев І. М. Виховання культури людських взаємин у розумово відсталих старшокласників засобами української літератури : автореферат дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03. наук. кер. Ірина Володимирівна Дмитрієва ; М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2017. 21 с.
58. Шиліна А. А., Іванов М. С. Гендерні особливості статусно-рольової та поведінкової віктимності неповнолітніх. Право і безпека. 2016. № 4. С. 169–173.
59. Щербакова Н.В. Трансформація ціннісних орієнтацій сучасної української молоді: соціально-філософський аналіз : автореферат дис. канд.

філос. наук : 09.00.03/Н. В. Щербакова. Київ: Київ, ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. 15 с.

60. Gladden R. M. Vivolo-Kantor A. M. Hamburger M. E. Lumpkin C. D. *Bullying Surveillance Among Youths: Uniform Definitions for Public Health and Recommended Data Elements, Version 1.0.* Atlanta, GA; National Center for Injury Prevention and Control, Centers for Disease Control and Prevention and U.S. Department of Education, 2013.

61. Roberts R. "Battered women and their families: intervention strategies and treatment programs" New York: Springer Publishing Company, 1998. 530 p. 7. Courtney E, Article Learned Helplessness: Seligman's Theory of Depression, 2018. Режим доступу: <https://positivepsychology.com/learned-helplessness-seligman-theory-depression-cure/>